

**Steve
Sem-Sandberg**
paseka

ČUDÍ V LODŽI

Chudí v Lodži

Nakladatelství Paseka

**Steve
Sem-Sandberg**

Nakladatelství Paseka

Praha – Litomyšl

PŘELOŽILA DAGMAR HARTLOVÁ

Kniha vychází s laskavou podporou
Kulturrådet / Swedish Arts Council.

DE FATTIGA I ŁÓDŹ

© Steve Sem-Sandberg, 2009

First published by Albert Bonniers Förlag, Sweden

Published by arrangement with Nordin Agency, Sweden

Translation © Dagmar Hartlová, 2011, 2013

ISBN 978-80-7432-404-8 (Epub)

ISBN 978-80-7432-406-2 (Mobi)

ISBN 978-80-7432-405-5 (PDF)

Memorandum

Lodž, 10. prosince 1939

Důvěrné

Tajný materiál

Zřízení ghetta ve městě Lodži

Podle střídmých odhadů žije dnes v Lodži 320 000 Židů. Není možné je evakuovat všechny najednou. Důkladné šetření příslušných úřadů prokázalo, že všechny tyto Židy nelze soustředit do jednoho uzavřeného ghetta. Do té doby bude židovská otázka řešena následovně:

1) Všichni Židé bydlící na sever od linie, již tvoří ulice Listopada, Plac Wolności a Pomorská, budou umístěni do uzavřeného ghetta, aby se od Židů očistilo především silné německé centrum kolem Náměstí Svobody (Plac Wolności), a za druhé aby toto ghetto zahrnovalo i severní části města, jež už teď obývají téměř výlučně Židé.

2) Práceschopní Židé z ostatních částí Lodže budou soustředěni do zvláštních pracovních jednotek a ubytováni v ubikacích pod přísnou ostrahou.

Za přípravu a provedení tohoto plánu odpovídá štáb zástupců následujících orgánů:

1. NSDAP [Nacionálně socialistická německá dělnická strana]
2. Zástupce Lodže při prezidiu vlády v Kaliszi
3. Ministerstvo pro bytové otázky a ministerstva práce a zdravotnictví ve městě Lodži
4. Pořádková policie
5. Bezpečnostní policie

6. Jednotky s umrlčí lebkou [SS]
7. Průmyslové a obchodní úřady
8. Finanční odbory

Dále budou podniknuta následující předběžná opatření s cílem:

- 1) Posoudit, jaká opatření jsou nezbytná k uzavření ulic a zamezení přístupu z různých budov apod.
- 2) Zvážit, co je nutné provést k nasazení ostrahy podél hranic ghetta.
- 3) Poskytnout z magistrátu města veškerý materiál potřebný k uzavření ghetta.
- 4) Přijmout opatření nutná k zabezpečení zdravotní péče v ghettu – zejména kvůli prevenci epidemií – tak, aby do ghetta byly převedeny léky a lékařské vybavení.
- 5) Připravit budoucí ustanovení ohledně odvozu odpadu a fekálií z ghetta a převážení mrtvol na židovský hřbitov, případně zřídit takový hřbitov uvnitř ghetta.
- 6) Poskytnout ghettu nutné množství paliva.

Jakmile budou tato přípravná opatření přijata a bude k dispozici dostatečný počet strážných, stanovím datum, kdy bude ghetto zřízeno. To znamená: ve stanovenou dobu budou předem určené hranice ghetta zajištěny ostrahou a ulice zablokovány ostnatým drátem a jinými zázarasy. Současně budou fasády domů zazděny nebo jiným způsobem uzavřeny a tyto práce provedou dělníci z ghetta. V ghettu bude zřízena židovská samospráva. Bude sestávat ze židovského staršího a rozšířené rady židovské obce [*kehily*].

Odbor distribuce potravin v městě Lodži zajistí pro ghetto dodávky jídla a otopu, které budou dováženy na zvláštní místa v ghettu, kde si je převezme židovská správa. Dodávky se řídí zásadou, že ghetto může za potraviny a palivo platit pouze zbožím, látkami, textilem a podobně. Tímto způsobem dostaneme ze Židů všechny cennosti, které zpronevěřili a ukryli.

Je nutné prohledat i ostatní části města, abychom do ghetta, hned jak bude zřízeno nebo velmi krátce poté, přemístili všechny Židy neschopné práce. Práceschopní Židé budou ve zvláštních pracovních jednotkách umístěni do střezných ubikací, které zřídí městské úřady a bezpečnostní policie.

S ohledem na výše uvedené je nutné vyvodit následující závěry. Židé zařazení do pracovních jednotek jsou všichni ti, kdo bydlí mimo ghetto. Ten, kdo byl umístěn do ubikace a posléze nebude schopen práce nebo onemocní, bude převeden do ghettu. Židé v ghettu dosud schopní práce musejí vykonávat práce potřebné v samotném ghettu. Později učiním rozhodnutí ohledně toho, zda práceschopní Židé budou přemísťováni z ghettu do ubikací.

Zřízení ghetta je přirozeně pouze dočasným opatřením. Vyhrazuji si právo rozhodovat o tom, kdy a jakým způsobem bude město Lodž od Židů očištěno. Nicméně konečným cílem je jednou provždy a s konečnou platností tenhle nakažlivý vřed vypálit.

[podepsaný]

Übelhör

Prolog

Osamělý předseda

(1. – 4. září 1942)

*Všechno, co máš vykonat, konej podle svých sil,
neboť není díla ani myšlenky ani poznání
ani moudrosti v říši mrtvých, kam odejdeš.*

Kazatel 9,10

Stalo se to onoho dne, a ten se do paměti ghetta vtiskl pak už jednou provždy, kdy dal předseda přede všemi shromážděnými oznámit, že mu nezbývá než nechat děti a starce z ghetta odejít. Ještě odpoledne, než ono prohlášení učinil, seděl v kanceláři na Baľutském náměstí a doufal, že na jeho záchranu přispěchá nějaká vyšší moc. Už předtím byl donucen vzdát se nemocných. Teď mu zbývali jen starci a děti. Pan Neftalin dal před několika hodinami opětovně svolat komisi a zdůrazňoval, že všechny a pochopitelně úplné seznamy se musí gestapu doručit nejpozději do půlnoci. Jak jim má předseda vysvětlit, jakou strašlivou ztrátu tohle pro něj samotného znamená? *Jsem na světě šestašedesát let, dosud mi nebylo dopřáno stát se otcem a teď po mně úřady chtějí, abych obětoval všechny své děti.*

Pomyslel vůbec někdo z nich na to, jak on se teď asi cítí?

(„Co jim mám říct?“ ptal se doktora Millera, když komise odpoledne zasedla, a doktor Miller jen naklonil přes stůl svou znetvořenou tvář, a dokonce i soudce Jakobson po jeho boku se mu zhluboka podíval do očí a oba mu radili:

Řekni jim pravdu. Když nic jiného neobstojí, musíš jim říct pravdu.

Ale jak může existovat Pravda, když není Zákon, a jak by mohl existovat Zákon, když už vlastně ani Svět není?)

Ve chvíli, kdy se natahoval po saku, které mu slečna Fuchsová pověsila na háček na zdi, a s obtížemi se strefil klíčem do zámku, burácely předsedovi hlavou hlasy umírajících dětí. Sotva se mu podařilo dveře otevřít, když ho ty hlasy přemohly znovu. Jenže před dveřmi do kanceláře žádný zákon nečekal a nestál tam ani svět. Jen zbytek jeho osobního štábu, půl tuctu nevyspalých úředníků v čele s neúpornou slečnou Fuchsovou, dnes stejně jako kdykoliv jindy v perfektně nažehlené halence s modrobílými pruhy a s vlasy vyčesanými do uzle v týle.

Řekl:

Kdyby měl Hospodin v úmyslu nechat toto své poslední město padnout do záhuby, býval by mě o tom zpravil. Nebo by mi alespoň dal znamení.

Štáb však na něj jen nechápavě zíral:

Pane předsedo, už jsme se o hodinu opozdili.

*

Slunce bylo přesně takové, jaké bývá v měsíci elul, slunce jako nadcházející soudný den, slunce probodávající kůži jako tisíce jehliček. Nebe těžké jako olovo, nikde ani nejmenší závan větru. Na hasičském dvoře se shromáždil dav asi patnácti set lidí. Tady k nim předseda často mluvil. Lidé si ho sem přicházeli poslechnout ze zvědavosti. Přicházeli si vyslechnout jeho plány do budoucnosti, sliby lepších přidělů jídla, sliby práce, která na ně čeká. Ale ti, kdo se na dvoře shromáždili dnes, ti sem nepřišli ze zvědavosti. Zvědavost by sotva dokázala lidi přimět, aby odešli z front před skladištěm brambor a výdejny potravin a trmáceli se celou tu dlouhou cestu až na náměstí před hasičskou zbrojnicí. Nikdo sem nepřišel kvůli novinkám. Lidé si přišli vyslechnout soud, který nad nimi bude vynesen – doživotí nebo, nedejž Bůh, trest smrti. Otcové a matky si přišli poslechnout, jaký rozsudek padne nad jejich dětmi. Starci sebrali poslední síly a přišli si vyslechnout, co pro ně osud připravil. Většina shromážděných byli staří lidé – opření o tenké hole nebo o paže svých dětí. Nebo mladí lidé a ti pevně svírali ruce svých dětí. Nebo i děti samotné.

Se sklopenou hlavou, tváří poznamenanou žalem, s opuchlými očima a pláčem, který dusí v krku, připomínali všichni tihle lidé – všech patnáct stovek lidí shromážděných na dvoře – město, společnost, pro niž nadešla poslední hodina. Čekali pod žhnoucím sluncem na svého předsedu a svou záhubu.

Józef Zelkovicz: *In jejne košmarne teg*
(V těchto děsuplných dnech, 1944)

*

Celé ghetto bylo to odpoledne na nohou.

Ačkoliv osobní stráž dokázala udržet většinu chátřů v patřičné vzdálenosti, několika drzým uličníkům se přesto podařilo vydrápat se na vůz. Předseda se naklonil dozadu nad sklápěcí střechu, ale nedokázal se po nich ohnat holí, jak mívával ve zvyku. Jako kdyby mu za zády zlovolné jazyky klevetily: je s ním amen, jako Preses ghetta už to má spočítané. Potom o něm budou říkat, že byl falešný *šofet* a činil špatná rozhodnutí, takový *eved hagermanim*, jemuž vůbec nešlo o dobro jeho lidu, nýbrž o moc a zisky jen ve vlastních prospěch.

A přesto mu na srdci nikdy neleželo nic víc než dobro ghetta.

Pane Bože, jak mi můžeš něco takového udělat, opakoval si.

Na dvoře hasičské zbrojnice už se pod palčivým sluncem tísnili lidé. Museli tu stát celé hodiny. Jakmile spatřili osobní stráž, vrhali se na něj jako stádo divé zvěře. Vpředu vytvořili policisté řetěz a řezali do davu obušky, aby ho zatlačili zpátky. Jenže to nebylo moc platné. Za zády policistů se pořád šklebily další tváře deroucí se dopředu.

Předem bylo dohodnuto, že první promluví Warszawski a Jakobson, předseda sám počká ve stínu za pódiem, aby se tak co nejúčinněji zmírnila bolest, kterou vyvolají tvrdá slova, jež nakonec bude muset pronést. Děsila ho představa, že až přijde jeho čas a on se bude muset vyšplhat na provizorní řečnickou tribunu, kterou tam pro něj připravili, nebude nahoře ani stín a dokonce ani pódium: jen obyčejná židle na obyčejném rozvrzaném stole. A na tom vratkém podstavci on bude muset stanout a ta odporná černá masa se mu bude ze stinného nádvoří pošklebovat a očumovat ho. Tohle rozpínavé tělo temnoty, nepodobné ničemu, co zná, v něm probouzelo strach. Přesně takhle, to teď docela dobře chápal, se museli cítit prorokové ve chvíli, kdy předstupovali před svůj lid: Ezechiel, který z obleženého Jeruzaléma, *krvavého města*, mluvil o nutnosti očistit město od všeho zlého a všech nečistot a napsat znamení na čelo těch, kdo se stále ještě přimykají k pravé víře.

Warszawski promluvil takhle:

Včera dostal předseda rozkaz poslat pryč z ghetta přes dvacet tisíc lidí... a mezi nimi naše děti i naše nejstarší.

Je to prazvláštní, jak je vítr osudu proměnlivý. My všichni přece známe svého předsedu!

My všichni víme, kolik let svého života, kolik sil, práce a zdraví věnoval výchově židovských dětí.

A teď se něco takového žádá od něj, ze všech lidí právě od NĚHO...

*

Často si představoval, že s mrtvými se dá hovořit. Jenom ti, kdo už z uzaveného města unikli, by mohli rozhodnout, zda jednal dobře, nebo špatně, když nechal jít ty, které by stejně jiný život nečekal.

V té první nejhorší době – kdy úřady zahájily deportace – poručil přistavit vůz a jel se podívat na hřbitov v Marysinu.

Nekonečné dny na počátku ledna či února, kdy se pláň kolem Lodže, rozlehlá pole brambor a řepy, utápěla v bledé sychravé mlze. Pak najednou sníh roztál, přišlo jaro a slunce stálo tak nizoučko nad obzorem, že krajina vypadala jako ukutá z bronzu. Každíčký detail se ostře rýsoval proti světlu: přísné vzory stromů proti okrově hnědým polím, tu a tam ostře fialová skvrna rybníku nebo koryto potoka skryté za klenutou plání.

V takové dny seděl vzadu ve voze schoulený a strnulý. Za Kuperem, jehož záda opisovala stejný oblouk jako bič, který měl položený na klíně.

Za plotem stál bez pohnutí voják německé stráže v zelené polní uniformě nebo se případně neúnavně procházel sem a tam kolem strážní budky. Některé dny na holých polích a pláních foukal ostrý vítr. Rval s sebou písek a sypkou půdu a dokázal přes plot a zdi navát i cáry papíru. S poletující zeminou přinášel navíc i nakyslý pach siřičitanu z továren v Litzmannstadtu a kvokání slepic a bučení dobytka z přilehlých polských statků. A tehdy se ukazovalo, jak svévolný je průvan kolem plotu. Strážný se bezmocně zpěčoval urputnému větru a kabát od uniformy se mu divoce třepotal kolem paží a nohou.

Předseda ale dál seděl ztuhlý a nehybný, ačkoliv písek a půda kolem něj jen vířily. Nedal na sobě znát, zda se ho dotýká něco z toho, co vidí a slyší.

Józef Feldman se jmenoval muž, který pracoval jako hrobník v družstvu Baruka Praszquiera. Sedm dní v týdnu, i o šabat, protože tak to úřady naká-

zaly, kopal hroby pro mrtvé. Hroby nebyly velké, sedmdesát centimetrů do hloubky a půl metru široké. Akorát hluboké, aby se tam tělo vešlo. Ale když si člověk uvědomí, že se jednalo o dva, možná i tři tisíce hrobů ročně, je jisté, že to byla těžká práce. A většinou mu vítr šlehal do tváře sypkou zeminu.

V zimě se hroby kopat nedají. Zimní hroby se musely vykopat už v létě, proto Feldman a celé družstvo hrobníků pracovalo nejušlehněji právě v létě. V zimě se stáhl do „kanceláře“ a odpočíval.

Před válkou měl Józef Feldman v Marysinu zahradnictví. Ve dvou sklenících pěstoval okurky a rajčata a jinou zeleninu jako hlávkový salát a špenát. A taky prodával cibulky a pytlíky semen na jarní setbu. Teď byly skleníky pusté a prázdné, okna vymlácená. Józef Feldman přezimoval v prostém srubu poblíž jednoho ze skleníků, který používal jako kancelář. U zadní stěny měl dřevěnou pryčnu. A také kamínka s kouřovodem skrz okno a vařič na propan.

Formálně patřily veškeré pozemky a všechny parcely ve staré zahrádkářské kolonii v Marysinu židovskému staršinovi a ten je mohl propachtovat, jak sám uznal za vhodné. To platilo také o bývalé půdě sionistického kolektivu *hachšara*, který čítal jednadvacet ohrazených pozemků s dlouhými řadami pečlivě stříhaných ovocných stromů, kde budovatelé ghetta kdysi pracovali ve dne v noci. Dále tu byl Borochovův kibuc, zpusťlý statek mládežnického kolektivu Hašomer Hacajr v Průznej ulici, kde se pěstovala zelenina, a také mládežnické družstvo Chazit Dor Bnej Midbar. Včetně rozlehlých plání za polorozpadlými starými boudami na nářadí, kterým se mezi lidmi říkalo Praszquierova dílna a kde se dosud páslo pár posledních dojnic ghetta. Tohle všechno patřilo předsedovi.

Z nějakého důvodu ale Feldmanovi předseda parcelu ponechal. Často je bývalo vidět pospolu ve Feldmanově kanceláři. Velký a malý. (Józef Feldman byl malého vzrůstu. Říkalo se, že ani nedosáhne přes okraj hrobů, které kope.) Předseda mu v takových chvílích vyprávěl o svých plánech proměnit půdu kolem Feldmanova zahradnictví v ohromná pole řepy a na svah dolů k cestě vysadit ovocné stromy.

O předsedovi se často tvrdila jedno. V nitru duše prý dává přednost společnosti prostých lidí před rabíny a radními ghetta. Cítil se líp mezi chasidy dole ve škole v Lutomijské nebo mezi nevzdělanými, ale hluboce věřícími židy, kteří, dokud to bylo povolené, chodívali na velký hřbitov v Bracké.

Tam se pak celé hodiny choulili vsedě mezi hroby s modlitebními šály přes hlavu a před očima drželi ohmatané modlitební knihy. Všichni stejně jako on někoho ztratili – manželku, dítě, zámožného a vlivného příbuzného, který by jim býval mohl dát najíst a poskytnout místečko, kam v stáří hlavu složit. Pořád ty samé *šokeln*, stejné věčné nářky:

*Proč je dar života věnován tomu, kdo je tak krutě soužen;
tomu, kdo čeká na smrt, když ta nepřichází;
tomu, kdo by se radoval, kdyby došel hrobu;
tomu, jehož cestu pohlcuje tma:
Bohem zasažený, Bohem obklíčený?*

Od mladších se nesly méně vznešené tóny:

- Kdyby nás Mojžíš býval ponechal v Micrajimu, mohli jsme teď všichni sedět v kavárně v Káhiře a nebyli uvězněni tady.*
- Mojžíš věděl, co dělá. Kdybychom neodešli z Micrajimu, nepožehnal by nás Tórou.*
- A co nám ta naše Tóra dala?*
- Im ejn kemach, ejn Tora, stojí psáno. Bez Tóry není chléb.*
- Jsem si jistý, že ani s Tórou by chleba nebyl.*

Předseda platil Feldmanovi, aby se mu přes zimu staral o letní rezidenci v ulici Karola Miarkiho. Skoro všichni přední členové rady starších disponovali kromě bydliště uvnitř ghetta také letním bytem v Marysinu, a povídalo se, že někteří se odtamtud ani nestěhují, jako předsedova švagrová princezna Helena. Ta prý letní byt opouštěla, jen když v Kulturním domě dávali koncert nebo když některý bohatý fabrikant pozval *špicn* z ghetta na večeři. To se ovšem objevila pokaždé, na hlavě některý ze svých nepřeborných elegantních klobouků se širokou zdobenou krepkou, a v kleci upletené z konopných provazů si s sebou pokaždé přinesla některou ze svých milovaných pěnkaviček. Princezna Helena totiž chovala ptáky. Na zahradě před domem v Marysinu pověřila svého osobního tajemníka, všeučila pana Tausendgelda, ať postaví velkou voliéru pro úctyhodných pět set různých druhů. Některé dokonce tak vzácné, že se v těchto zeměpisných šířkách

vůbec nevyskytovaly, každopádně ne v ghettu, kde kromě vran jiné ptactvo vidět nebylo.

Předseda sám takovými výstřelky opovrhoval. I nepřátelé by dosvědčili, že vede velmi strídmy život. Cigaret nicméně vykouřil spousty, a když se dlouho zdržel v práci v přízemní kancelářské budově na Baľutském náměstí, nezřídka se posilnil několika sklenkami vodky.

A to se pak stávalo, taky třeba uprostřed zimy, že ze sekretariátu zavolala slečna Dora Fuchsová a oznámila, že pan předseda je na cestě, a Feldman popadl putny s uhlím a musel se plahočit celou tu dlouhou cestu až na Míarkiho a zatopit v kamnech. Když se předseda na vratkých nohou konečně objevil, hned začal láteřit, že v domě je pořád ještě zima a vlhko, a nakonec zůstalo na Feldmanovi, aby starého uložil do postele. Jako nikdo jiný byl Feldman obeznámen s předsedovými vrtošivými proměnami nálad, znal moře nenávisti a nepřejícnosti, které se skrývalo za nemluvnýma očima, i sarkastický úsměv zahnědlý od tabáku.

Feldman měl na starosti také údržbu Zeleného domu na rohu ulic Zagajnikowé a Okopowé. Zelený dům byl nejmenší a nejbzdálenější z celkem šesti domovů pro sirotky, které předseda v Marysinu zřídil, a tady ho Feldman dost často našel schouleného v Kuperově voze přímo naproti plotu, kterým bylo obeháno hřiště ve dvoře.

Starý zcela zjevně nacházel pokoj v duši, když pozoroval děti při hře.

Děti a mrtví. Jejich obzor je omezený. Zaujímají postoj jen k tomu, co mají právě na očích, a nedají se zmást pletichařením živých.

Mluvili spolu o válce, on a Feldman. O všemocném německém vojsku, které podle všeho dokáže postupovat na všech frontách najednou, o pronásledovaných evropských Židech, kteří se budou muset naučit žít u nohou mocného Amaleka. Předseda se přiznal, že sní o jedné věci. Nebo přesněji řečeno o dvou. O první mluvil s kdekým, a to byl sen o protektorátu. O druhé se zmínil jen několika málo lidem.

Snil o tom, že úřadům ukáže, jak dobře Židé pracují, a přesvědčí je jednou provždy, aby ghetto rozšířily. Takže i ostatní části Lodže se připojí ke ghettu, a až bude po válce, úřady budou nakonec muset uznat, že ghetto je *výjimečným* místem. Tady píše přímo kvete, tady se vyrábí jako nikdy dřív. Všem bude jen ku prospěchu, že obyvatelstvo zavřené v Litzmannstadtu pracuje. Až si Němci tohle uvědomí, vyhlásí ghetto protektorátem v rámci

polských území připojených k německé říši: svobodný židovský stát pod německou svrchovaností, kde bylo svobody čestně dosaženo za cenu těžké práce.

To byl sen o protektorátu.

V tom druhém, tajném snu stál na přídi cestovní lodi směřující do Palestiny. Loď odplouvala z Hamburku poté, co osobně dohlédl na odchod z ghetta. Ale kdo přesně kromě něj samotného patřil k té elitě, které bylo dovoleno se vystěhovat, to se mu ve snu nevyjevilo. Feldman to ale pochopil tak, že většina z vyvolených jsou děti. Děti z učňovských škol a dětských domovů, děti, jimž Preses zachránil život. V pozadí na opačné straně moře se rýsoval břeh. Bledý ve slunečním záru, ověncený řadou bílých stavení těsně u vody a nad povlovně klenutými kopečky, které nepozorovaně splývají s bílým nebem. Bylo mu jasné, že vidí Erec Jisrael, konkrétně Haifu, nic se ale nedalo určit s přesností, protože všechno se slévalo dohromady: bílá lodní paluba, bílé nebe, bílé zpěněné moře.

Feldman uznával, že musí být těžké tyhle dva sny propojit. Sen o ghettu jako o rozšířeném protektorátu nebo sen o odchodu do Palestiny? Předse- da odpověděl, jako odpovídal vždycky, že cíl se řídí prostředky, že člověk musí být realista, že musí umět využít možností, které se zrovna nabízejí. Po všech těch dlouhých letech už věděl, jak Němci uvažují a žijí. Udělal si v jejich řadách spoustu důvěrníků. A jednu věc věděl najisto. Pokaždé, když se probudil a zjistil, že se mu znovu zdál tenhle sen, nadmula se jeho hrud' pýchou. Ať už se stane cokoliv s ním nebo s ghettem, on svůj lid nikdy neopustí.

A stejně nakonec udělal právě to.

O sobě nebo o tom, odkud pochází, předseda skoro nikdy nemluvil. To všechno je uzavřená kapitola, říkával, když přišla řeč na jeho minulost. Přesto se ale občas, když kolem sebe shromáždil děti, vracel k některým příhodám, které prý v mládí zažil a na něž očividně nepřestal myslet. Jeden z těchto příběhů byl o jednookém Stromkovi, učiteli z talmudické školy doma v Ilinu. Stejně jako slepý doktor Miller měl i Stromka hůl, hůl tak dlouhou, že s ní dosáhl v nevelké školní třídě na kteréhokoliv žáka. Předseda dětem ukazoval, jak Stromka s holí řádil, a kolébal svým těžkým tělem přesně tak, jako se Stromka pohupoval mezi školními lavicemi, kde se žáci hrbili nad knihami, a chvílemi zběsilým pohybem hůl vylítla a třískla některého nepozorného žáčka přes ruce nebo do týla. *Takhle!* ukázal předseda. Tu hůl žáci překřtili na prodloužené oko. Jako kdyby Stromka hrotem hole *viděl*. Svým vlastním slepým okem se díval do jiného světa, světa někde za tímhle vezdejším, kde bylo všechno dokonalé, nepokřivené a neposkvřněné, kde žáci psali hebrejská písmena s absolutní přesností a verše Talmudu odříkávali bez nejmenšího zaškobrtnutí a zaváhání. Stromka se ponořil do tohohle vysněného dokonalého světa a plnými doušky si ho užíval, o to víc však nenáviděl to, co viděl na jeho vnější straně.

Byl tu ještě jeden příběh – ale ten předseda nevyprávěl s takovým potěšením:

Městečko Ilino, kde vyrostl, leží při řece Lovat' poblíž města Velikije Luki, o něž se později ve válce svedla nejedna tvrdá bitva. Tehdy město skoro výlučně tvořily úzké, nachýlené dřevěné domy, nalepené jeden na druhý. Na nízkých svazích mezi domky, které se na jaře, když přišly deště a řeka se rozvodnila, proměnily v neforemná jíloviště, se našlo místo pro uzounké zahrádky. Bydlely zde povětšinou židovské rodiny, a ty obchodovaly s látkami a koloniálním zbožím, které se sem na fůrách dováželo celou

tu dálku až z Vilna či Vitebska. Tenhle kraj byl chudobný, ale synagoga se dvěma mohutnými venkovními sloupy vypadala jako orientální palác. Celá ze dřeva.

Na břehu stála plovárna. Protější strana byla kamenitá a tam děti občas po vyučování chodily. Řeka v těch místech byla mělká. V létě se podobala odstáté vodě, jakou maminka mívala na zápraží v lavoru, když prala, a on si do ní rád namáčel ruce. Připadala mu teplá jako vlastní moč.

A když bylo vody málo, vyrostl uprostřed řečiště ostrůvek, rovný písčitý pruh země, kde ptáci číhali na ryby. Mělčina to ale byla zrádná. Za ostrůvkem se dno prudce svažovalo a tam byla pořádná hloubka. Jednou se tu utopilo děcko. Stalo se to dávno před tím, než on sám přišel na svět, ale ve vesnici se o tom pořád ještě mluvilo. A možná právě tohle tam spolužáky přitahovalo. Každé odpoledne houf dětí u řeky soutěžil o to, kdo se odváží na obnažený ostrov uprostřed říčního proudu. Vzpomíná si, že jeden z kluků se brodil až skoro do pasu a pak stál s lokty zvednutými v rozbrázděné trpytivé vodě a volal na ostatní, ať sebou hodí.

Pokud si dobře vzpomíná, on sám tehdy mezi kluky, kteří si rozesmátí brázdili cestu vodou, nebyl.

Možná se do hry chtěl připojit, ale odbyli ho. Možná mu řekli, jak se to často stávalo, že je tlusťoch, nešika, otrapa.

A tenkrát ho osvítilo to vnuknutí:

Rozhodl se, že půjde za Stromkou a řekne mu, co ostatní kluci provádějí. Později už si jen matně vybavoval, jak to vlastně zamýšlel. Udavačstvím si nějakým způsobem získá Stromkův respekt, a když bude mít respekt, tak ho ostatní přestanou odhánět od svých her.

Pak se dostavil kratičkový okamžik triumfu, když se poloslepý Stromka vydal k řece a dlouhou holí komíhal před sebou. Ale pocit vítězství netrval dlouho. Stromkovu přízeň si nezískal. Naopak ho to zlé oko napříště sledovalo se snad ještě větším opovržením a nevráživostí. Ostatní děti se mu vyhýbaly. Vždycky když přišel do školy, stály opodál a šeptaly si. A pak jednou odpoledne ho cestou domů obklopily ze všech stran. Ocitnul se uprostřed hejna povykujících a rozesmátých dětí. Právě na tohle si pak vždycky vzpomínal. Na tu náhlou vlnu radosti, která jím projela, když si myslel, že ho přijaly do svého kruhu. Ačkoliv okamžitě pochopil, že v jejich úsměvech a kamarádsském poplácávání po zádech je něco nepřírozeného a křečovitého. Je to

hra, dělají si legraci, vybízejí ho, ať se brodí řekou, ale pochybují, on se určitě neodvází.

A pak to jde ráz naráz. Stojí až po pás ve vodě a za ním se ti, kdo jsou nejbližší, shýbají na břeh pro kámen. A než pochopí, oč jde, trefí ho první kámen do ramene. Zamotá se mu hlava, v ústech cítí krev. Ani se nestačí otočit a vyběhnout z vody ven, když přiletí další kámen. Mává rukama, snaží se vysoukat na nohy, ale padá. A všude kolem něj žbluňkají kameny. Uvědomí si, že kameny míří tak, aby ho zahnal na hloubku. V okamžiku, kdy to pochopí – jde jim o to, aby umřel – se ho zmocní panika. Dodnes neví, jak to dokázal, jednou rukou se oháněl proti vodě, druhou rukou si kryl hlavu, ale podařilo se mu vyškrábat na břeh, poručil nohám a odpotácel se, pronásledován sprškou kamenů.

Pak musel stát zády k třídě a Stromka ho sešvihal holí. Patnáct svištivých ran přes zadek a přes stehna, která byla už tak oteklá a posetá modřinami tam, kde ho zasáhly kameny. Nebyl to trest za to, že byl hodinu za školou, ale že žaloval na spolužáky.

Potom už si nevzpomínal na udání a trest, ale na tu chvilku, kdy se rozesmáté dětské tváře dole u vody náhle proměnily v nenávistnou hradbu a on si uvědomil, že je jako v kleci. Ano, znovu a znovu, i před „svými vlastními“ dětmi se vracel k téhle záludné kleci, jejímiž mřížemi pořád dopadaly kameny, kde ho srážely rány holí, kde byl uvězněn a neměl kam utéci a kde se skrýt.

Kdy začíná lež?

Lež, říkával rabi Fajner, nemá začátek. Lež běží jako kořenové vlákno dolů a do nekonečna se větví. A když ta vlákna sledujeme celou cestu pořád až úplně dospod, nikde nenajdeme žádný okamžik vnuknutí a jasnozřivosti, jen zoufalství a beznaděj, jakým není rovno.

Lež vždycky začíná v popření.

Něco se stalo – a člověk si nechce přiznat, že se to stalo.

Tak začíná lež.

*

Toho večera, kdy úřady bez jeho vědomí rozhodly o deportaci starých a nemocných z ghetta, odjel s bratrem Józefem a švagrovou Helenou do Kulturního domu oslavit roční výročí hasičského sboru ghetta. Následujícího dne to pak byly přesně tři roky, co Německo napadlo Polsko a začala válka a okupace. To se přirozeně neslavilo.

Soaré zahájilo pár hudebních impromptu. Potom následovalo několik čísel z „Ghettorevue“ od Mošeho Puławera, které právě toho dne bylo provedeno po sté.

Předsedovi obecně připadala hudební představení skoro k nevydržení. Mrtvolně bledá slečna Bronisława Rotsztatová se kroutila kolem houslí, jako kdyby ji probíjely elektrické šoky. Muzikální výlevy slečny Rotsztatové nicméně velmi oceňovaly ženy. Pak přišla na řadu dvojčata, sestry Schumovy. Jejich číslo bylo pokaždé stejné. Nejdřív obracely oči v sloup a dělaly pukrlata. Potom vyběhly do zákulisí a vrátily se proměněné jedna v druhou. A jelikož si byly podobné jako vejce vejci, nebylo na tom nic těžkého. Jen si vyměnily šaty. Pak se jedna z nich ztratila – a ta druhá ji hledala. Hledala v taškách, v šuplících. Pak se ztracená sestra objevila a začala hledat tu, která

ji předtím sama hledala, a teď byla zase tou ztracenou, nebo to taky mohla být pořád ta jedna sestra, co hledala.

Všechno to bylo hodně zmatené.

Pak přišel na scénu sám pan Puławer a vyprávěl *plotky*.

Jeden z vtipů byl o dvou Židech, kteří se náhodou potkají. Jeden z nich je z Insterbergu. Druhý se ptá: Co nového v Insterbergu? První odpoví: Nic. Druhý opáčí: Nic? A ten první: *A hintl hot gebilt*. Pes zaštěkal.

Publikum se rozesmálo.

Druhý muž: Pes že zaštěkal v Insterbergu? A to je všechno?

První muž: Co já vím? A taky se sešla spousta lidí.

Druhý muž: Spousta lidí že se sešla? A pes zaštěkal? A nic jiného se v Insterbergu nestalo?

První muž: Taky sebrali tvého bratra.

Druhý muž: Sebrali mého bratra? A za co?

První muž: Sebrali tvého bratra, protože zfalšoval směnku.

Druhý muž: Můj bratr zfalšoval směnku? To přece není nic nového.

První muž: Vždyť ti to povídám, nic nového v Insterbergu.

Všichni v sále se svíjeli smíchy, kromě Józefa Rumkowského. Předsedův bratr byl v celém sále jediný, kdo nepochopil, že tenhle vtip je o něm.

Veselé historky se vyprávěly také o Rumkowského mladé ženě Regině a o jejím nepolepšitelném bratru Benjim. Toho prý předseda nechal zavřít do blázince ve Wesolé, protože se „chová příliš hlučně“. Tedy jinými slovy vmetl předsedovi přímo do tváře věci, které předseda nechtěl slyšet.

Nejzábavnější historky se ale týkaly předsedovy švagrové Heleny. Vyprávěl je sám Moše Puławer stojící vpředu až na samém kraji scény s rukama ležerně zastrčenýma v kapsách. Už jenom to, že ji nazýval princeznou z Kentu. *Ver hot zi gekent und ver vil zi kenen?* Zeptal se a vtom se scéna zaplnila herci, kteří se plácali dlaní do čela a pátrali po ztracené princezně. *Princezno z Kentu! Princezno z Kentu?* Publikum jásalo a ukazovalo do první řady, kde seděla princezna Helena pod sklopeným okrajem klobouku rudá až po uši.

Herci dál pátrali v publiku:

Kde je? Kde?

Na scéně se objevil další herec a nestydatě napodoboval houpavou kachní chůzi princezny Heleny. Tváří k publiku oznámil, že přišlo nouzové hlášení od požárního sboru v Marysinu. Výjimečná událost: jedna žena se tam zamkla v bytě a odmítá vyjít ven. Ale nechala si od manžela domů přinést něco k snědku. Pak jedla a jedla, a když musela na záchod, byla tak nafouklá, že se dveřmi neprotáhla ven. Hasičský sbor vyhlásil poplach a pak ji vyprostili ven oknem.

Tak tohle tedy je ta neznámá princezna z Kentu!

Potom vběhl na scénu celý soubor, chytili se za ruce a spustili:

S'iz kejdanken kejtn,

S'iz gite cajtn

Kajner tit zich hajnt ništ semen

Jeder vil du hajnt nur nemen;

Abi cu zajn cu zat*

Tohle bylo zatím to nejzlovolnější a nejprovokativnější hudební a taneční číslo, jaké se panu Puławerovi kdy podařilo odít do slov. Hanobení majestátu se asi sotva dalo přiblížit víc. Dost příznačně to vystihovalo zmatek a nevoli, které v ghettu panovaly několik posledních měsíců. Ačkoliv se předseda snažil zachovat dobrou mysl a na patřičných místech tleskat, i on pocítil ulehčení, když scénka skončila a na jeviště se vrátili hudebníci.

Slečna Bronisława Rotsztatová zahrála nakonec úpravu bujarého Lisztova scherza, a tak svým dobře nakalafunovaným smyčcem udělala za tísnivým představením tečku.

*

Následujícího rána, v úterý 1. září 1942, čekal Kuper jako obvykle s pozovem před letní rezidencí v Miarkiho ulici a předseda jako obvykle nastoupil a místo pozdravu jen sotva slyšitelně zamručel. **WAGEN DES ÄLTES-TEN DER JUDEN** stálo na stříbřitě bílém štítku po obou stranách vozu. Ne že by snad mohlo dojít k mýlce. V ghettu bylo jen jedno takové vozidlo.

---

* Nic než pouta a řetězy, / nastanou dobré časy. / Nikdo se za nic nestydí, / jen si chce něco urvat / a naplnit prázdné břicho.

Předseda se často nechával vozit po ghettu. Protože mu všechno v ghettu patřilo, musel se přece jen občas ujistit, že všechno je, jak má být. *Že jeho* dělníci řádně stojí ve frontě, než přejdou po některém z dřevěných mostů ghetta na druhou stranu. *Že brány jeho* fabrik jsou každé ráno otevřené v ústřety mohutnému proudu dělníků. *Že jeho* pořádková policie stojí na svém místě a dohlíží, aby nikde nepropukly zbytečné šarvátky, že se *jeho* dělníci bez prodlení postaví k náradí hotovi vrhnout se do práce, jakmile se rozezná *jeho* tovární píšťaly, pokud možno všechny najednou, ve stejné chvíli.

A tak se píšťaly rozezněly i toho rána. Obyčejný, jasný, i když možná trochu chladivý rozbřesk v ghettu. Zanedlouho dopolední vedro pozře zbytky vlhka ve vzduchu a zase bude horko jako po celé to léto a po zbytek tohotohle příšerného září.

Že něco není v pořádku, toho si všiml teprve ve chvíli, kdy Kuper odbočil z Dworské do Łagiewnické. Před závorami zahrazujícími příjezd na Bałutské náměstí, které střežilo schupo, spatřil srocení lidí a nikdo z nich se nechystal do práce. Viděl, jak se hlavy otáčejí *jeho* směrem a jak se ruce natahují ke sklápěcí střeše *jeho* vozu. Jeden nebo možná i víc lidí na něj cosi křičelo a tváře měli podivně vytrčené od těla. Pak přiběhli Rozenblatovi muži, pořádkové jednotky obklopily vůz a teprve když němečtí četníci zvedli závoru, mohl klidně projet dál na náměstí.

Pan Abramowicz už k němu napřáhoval paži, aby mu pomohl vystoupit. Slečna Fuchsová vyběhla z přízemní budovy a za ní všichni úředníci, telefonistky a sekretářky. Díval se z jednoho vyděšeného obličejce na druhý a potom se zeptal: *na co koukáte?* Mladý pan Abramowicz se vzmužil první, vystoupil z hloučku a odkašlal si:

*Vy to nevíte, pane předsedo? Rozkaz přišel v noci.
Berou z nemocnic všechny nemocné a staré!*

Existuje několik svědectví o tom, jak předseda reagoval, když se poprvé a tímhle způsobem dozvěděl onu zprávu. Podle některých nezaváhal ani vteřinu. Vzápětí se prý jako vichr hnal do Wesolé, aby okamžitě zachránil své nejbližší. Podle jiných zprávu přijal skoro s posměšným zábleskem v očích. Až do posledka popíral, že by docházelo k deportacím. Jak by se v ghettu mohlo něco udát bez *jeho* vědomí?

Ale byli i tací, jimž se zdálo, že skrz autoritativní masku se v předsedově tváři na povrch prodrala nejistota a strach. Koneckonců on sám v jednom projevu řekl: *Mou devízou je vždycky být alespoň deset minut v předstihu před každým německým rozkazem.* Rozkaz musel přijít během noci, velitel Rozenblat byl informován, protože policejní sbor ghetta byl do ulic navenen do posledního muže. Všichni dotčení o tom zřejmě věděli, kromě předsedy, protože ten se bavil na kabaretu!

Když předseda dorazil chvilku před osmou v úterý ráno do nemocnice, byla celá oblast kolem Wesoté ulice uzavřena. Před vchodem do nemocnice vytvořila židovská policie řetěz, kterým se nedalo proniknout. Na opačné straně téhle zdi židovských policajtů přistavilo gestapo nákladní auta se širokými korbami a za každým autem byly ještě napojeny dva nebo tři traktorové vlečňáky. Pod dohledem německých policejních velitelů vyvlékali Rozenblatovi muži nemocné a starce z budovy ven. Někteří pacienti ještě pořád měli na sobě nemocniční pyžamo. Jiní jen spodky nebo byli úplně nazi s rukama zkříženýma přes prsa a ohanbí. Jednotlivcům se zdařilo proniknout policejním kordonem. Holohlavá postava celá v bílém s modrobílou modlitební šálou, která za ní vlála jako prapor, se vyřítila proti zátarasu. Němečtí vojáci okamžitě zvedli zbraně. Mužův neskutečný triumfální výkřik umlkl jako přetátý a on padl hlavou k zemi ve spršce cárů a krve. Další z uprchlíků se snažil ukrýt na zadním sedadle jedné z černých limuzín, které předjely k nákladním vozům a vlečňákům. Tam už nějakou dobu pár německých důstojníků netečně přihlíželo násilnostem. Uprchlík se právě snažil dostat dovnitř zadními dveřmi, když šofér vozu na vetřelce upozornil hauptscharführera SS Günthera Fuchse. Rukou v kožené rukavici vytáhl Fuchs zpěčujícího se muže ven z auta, potom ho nejdřív střelil do prsou a pak znovu, když už muž ležel na zemi, do hlavy a do krku. Okamžitě se k nim vyřítili dva strážníci, popadli muže za paže a hodili tělo ještě krvácející z hlavy na vlečňák, kde už se vstoje tísnila asi stovka pochytaných pacientů.

Současně, když tohle všechno probíhalo, přistoupil předseda naprosto klidně a vyrovnaně k veliteli komanda, jistému gruppenführerovi SS Konradu Mühlhausovi, a žádal o vstup do nemocnice. Mühlhaus to zamítl s poukazem, že tohle je *sonderaktion* vedená gestapem a že žádný Žid nesmí záta-

rasy překročit. Předseda poté požádal, aby směl z kanceláře vyřídit urgentní hovor. A když i tato žádost byla odmítnuta, předseda prý prohlásil:

Můžete mě zastřelit nebo deportovat. Ale jako židovský starší mám přesto u Židů v ghettu jistý vliv. Jestli chcete, aby table akce proběhla v klidu a důstojně, tak bude rozumné, když na mou žádost přistoupíte.

Předseda byl uvnitř sotva třicet minut. Během té doby gestapo přistavilo ještě další vlečňáky a další skupina Rozenblatovy pořádkové policie byla navelena do zahrady kolem nemocnice, aby zajistila pacienty, kteří se pokoušeli utéct zadním vchodem. Ty, kteří se poschovávali v parku, pak sráželi k zemi obušky nebo pažbou zbraně. A ty, co se bezradně motali po ulici, chladnokrevně zastřelili němečtí strážníci. Z hloučku příbuzných, kteří se shromáždili před nemocničním parkem, se opakovaně ozývaly výkřiky a přidušené volání. Ti nemohli pro bezmocné pacienty, kteří v té chvíli byli odvlékáni ven z nemocnice, udělat zholu nic. Zároveň se zraky všech postupně obracely k oknům v prvním poschodí, kde se očekávalo, že se každým okamžikem objeví předsedova bílá hlava a všem oznámí, že akce je ukončena, že to všechno bylo jen nedorozumění, že mluvil s úřady a všichni staří a nemocní se teď zase mohou svobodně vrátit domů.

Ale když se předseda asi po třiceti minutách znova ukázal ve vstupní bráně, ani se na plně naloženou kolonu vlečňáků nepodíval. Rychlým krokem se vrátil do vozu, a když usedl, ekvipáž se obrátila a zamířila zpátky na Bałutské náměstí.

Toho dne – prvního dne zářijové akce – bylo dohromady 674 pacientů z šesti nemocnic ghetta odvezeno do sběrných táborů rozmístěných po celém ghettu a potom vlakem deportováno pryč. Mezi deportovanými byly i dvě tety Reginy Rumkowské, Lovisa a Bettina, a možná i její milovaný bratr Benjamin Wajnberger.

Následně se spousta lidí podívovala, proč předseda neudělal nic alespoň pro záchranu svých nejbližších, navzdory tomu, že ho všichni viděli před nemocnicí mluvit nejdřív s gruppenführerem SS Mühlausem a potom ještě i s komisařem Fuchsem.

Kdosi však pro tuhle povolnost našel vysvětlení. Během krátkého telefonického rozhovoru se správcem ghetta Hansem Biebowem prý Rumkowski

dostal slib. Výměnou za to, že bude souhlasit s odvozem všech starých a nemocných, si předseda bude moci mezi těmi, kdo byli určeni k odvozu z ghetta, udělat vlastní seznam o dvou stech zdravých a schopných mužů, mužů nepostradatelných pro další chod, administraci a údržbu ghetta, kteří budou smět zůstat, ačkoliv už formálně překročili stanovenou věkovou hranici. Předseda prý měl na tuhle smlouvu s ďáblem přistoupit, protože to považoval za jedinou možnost, jak dlouhodobě zajistit přežití ghetta.

A jiní zase tvrdili, že si Rumkowski uvědomil, že sliby, které mu dali, dávno neplatí, už v okamžiku, kdy bez jeho vědomí započaly deportace. Že všechno, co úřady do té doby naslibovaly, jsou jen lži a prázdná slova. Co tedy znamenají životy několika příbuzných, když jemu stejně nezbývá nic než bezmocně a zmateně přihlížet tomu, jak se zvolna hroutí ohromné impérium, které si vybudoval?

I

Za zdmi

(duben 1940 – září 1942)

*Geto, getunya, getokhna, kochana,
Tish taka malutka e taka shubrana
Der vos hot a hant a štarke
Der vos hot ojf zich a marke
Krigt fin šenstn in fin bestn
Afile a ostn ojch dem grestn*

*(Ghetto, mé sladké, milované ghetto,
jak jsi malinké a zbědované.
Ten, kdo je v naší zemi nejsilnější,
ten, kdo má v rukou všechnu moc,
ten stane nade vším
a odměněn bude tisíckrát.)*

Jankiel Herszkowicz; „Geto, getunya“
(složeno a provedeno v ghettu přibližně 1940)

Ghetto: ploché jako poklice mezi bouřkovou modří nebes a betonovou šedí země.

Když odhlédneme od zeměpisných překážek, mohlo by se táhnout do nekonečna: shluk budov, které se buď snaží povstat z trosek, nebo se znovu rítí k zemi. Skutečná rozloha ghetta je ale zřejmá, teprve až se ocitneme *uvnitř* oplocení z nahrubo otesaných planěk a ostnatého drátu, kterým ho němečtí okupanti obehnali.

I kdyby ale přece jen bylo možné si – třeba ze vzduchu – udělat o ghettu obraz, viděl by člověk, že se skládá ze dvou částí či dvou laloků.

Východní je větší. Ubíhá od Bałuskiego náměstí a starého náměstí kolem Mariánského kostela – jeho vysoká dvojitá věž je vidět odevšad – skrz zbytky toho, co kdysi bývalo „Starým městem“ lodžským, směrem k zahradnímu předměstí Marysin.

Před válkou býval Marysin dost zvetšelou zahrádkářskou oblastí se spoustou svévolně postavených kůlen, prasečích chlívků a záchodků. Po uzavření ghetta se záhonky a chatičky Marysinu proměnily ve čtvrt' letních sídel a ozdravoven pro zvlášť vyvolené mezi elitou ghetta.

V Marysinu je také velký židovský hřbitov a na opačné straně zdi nákladové nádraží v Radogoszczi, kudy sem přijíždějí ty nejtěžší transporty zboží. Jednotky Schutzpolizei, které čtyřicet hodin denně ghetto střeží, doprovázejí každé ráno brigády Židů z ghetta ven za prací, kde u rampy pomáhají s vykládáním a nakládáním. A tatáž policejní jednotka večer po skončení práce bedlivě dohlíží na to, aby se zase vrátili zpátky do ghetta.

Východní lalok ghetta objímá všechny domovní bloky nejen z východu, ale také severně od velké průjezdní Zgierské ulice. Veškerá tranzitní doprava včetně tramvajové mezi jižní a severní Lodží je vedena právě po této ulici, a proto jsou tu německé stráže rozestavěny skoro na každém rohu. Dva z dopravně nejvytíženějších tří mostů ghetta se klenou na dřevěných obloucích právě přes Zgierskou. První z těchto mostů je dole u Starého ná-

městí. Druhý most, Němci pokřtěný na *Hohe Brücke*, ubíhá od kamenných základů Mariánského kostela do Lutomierské na protější straně Kostelního náměstí. Západní lalok pokrývá obytnou čtvrt kolem starého židovského hřbitova a Bazarového náměstí, kde kdysi stávala stará synagoga (teď je z ní ovšem maštal). A těch několik málo nájemních domů ghetta, které se mohou chlubit tekoucí vodou, se nachází právě tady.

A ještě jedna větší ulice, Limanowského, vede do ghetta od západu, a tudíž přetíná západní lalok na dvě menší části, severní a jižní. I tady je dřevěný most, přesně řečeno v Masarské.

Uprostřed ghetta v místě, kde se střetávají obě hlavní ulice, Zgierská a Limanowského, leží Bałutské náměstí. Představuje něco jako pupek ghetta. Veškerý nezbytný materiál pro ghetto se stráví tady a pak se posunuje dál do *resortů*. Odsud se také transportuje většina zboží vyrobeného v dílnách a továrnách ghetta. Bałutské náměstí je jedinou neutrální zónou ghetta, kde se setkávají Němci s Židy, a je naprosto odříznuté, obehnané plotem a ostnatým drátem. Má jen dvě „brány“ se stálou ostrahou: jednu v Łagiewnické, druhou směrem na „árijskou“ část Litzmannstadtu ve Zgierské.

Německá správa ghetta má také na Bałutském náměstí jednu místní kancelář, je to hrstka přízemních budov sousedící se sekretariátem předsedy Rumkowského. Jinak se jí taky přezdívá vrchní velení. Tady se rovněž nachází Ústřední pracovní úřad, *Centrálne Biuro Resortów Pracy*, vedený Aro-nem Jakubowiczem, který koordinuje práci v jednotlivých *resortech* ghetta a nese nejvyšší odpovědnost za veškerou výrobu a obchod s německými úřady.

Přechodná zóna.

Země nikoho, nebo snad bychom spíš mohli říct země každého v téhle tak přísně střežené *židovské zemi*, kam mají přístup Němci i Židé, ti poslední jmenovaní ovšem za předpokladu, že se mohou prokázat platnou propustkou.

Nebo možná zvláštní *bolestivý bod* uprostřed ghetta, který vysvětluje, proč vůbec ghetto je. Tenhle ohromný shluk polorozpadlých, nehygienických budov kolem něčeho, co je v podstatě jen gigantickou vývozní stanicí.

Brzy mu došlo, že se kolem něj rozhostila zvláštní němota. Mluvil a mluvil, ale nikdo neslyšel, nebo slova k cíli nedoletěla. Jako kdyby seděl pod průhledným skleněným poklopem.

Ty dny, kdy umírala jeho první žena Ida.

Bylo to v sedmatřicátém, v únoru, dva a půl roku před vypuknutím války, po dlouhém manželství, které k jeho velkému žalu nepřineslo plod. Nemoc, možná vysvětlující, proč zůstali bezdětní, pomalu šířala její tělo i duši. Když ke konci přicházel s podnosem do pokoje, kde o ni pečovaly dvě mladinké služky, už ho ani nepoznávala. V některých okamžicích byla zdvořilá a uctívá, jako vůči cizímu člověku. Jindy příkrá a odmítavá. Jednou mu tác vyrazila z rukou a křičela a nadávala mu, že je *dibek*, a ať ho okamžitě vyhodí.

Sedával u ní, když spala. Jenom tak se mohl přesvědčit, že je pořád ještě celá jeho. Zabalená do propocených prostěradel kolem sebe dívoce rozhazovala rukama. *Nesabej na mě*, křičela, *nedotýkej se mě těma špinavejma prackama*. Vyšel na odpočívadlo schodiště a zavolal na služebné, ať pošlou pro doktora. Ale ony na něj jen mlčky zíraly, jako kdyby vůbec nechápaly, kdo je a co jim přikazuje. Nezbylo mu než se vypravit sám. Potácel se od domu k domu jako opilec. Nakonec jednoho doktora našel a ten si vzal dvacet zlotých za to, že si vůbec oblékne kabát.

Jenže už bylo pozdě. Sklonil se nad ni a šeptal její jméno, ale ona ho neslyšela. Za dva dny byla po smrti.

Kdysi se pokoušel o štěstí v Rusku jako výrobce plyše, ale bolševická revoluce celé to úsilí zhatila. Jeho nenávisť vůči všemožným socialistům a bundistům pocházela z téhle doby. Víím o komunistech poměrně dost, co se nehodí vyprávět v salonech vzdělaných lidí, říkával.

Sám sebe považoval za prostého a prakticky založeného člověka bez nějakých zjemněných *manýr*. Když promluvil, bylo to přímo k věci, hlasitě

a zvučně, neodbytným a trochu pronikavým hlasem. Mnozí přitom nelibostí odvraceli zrak.

Byl dlouhodobým členem Ústřední sionistické organizace, strany Theodora Herzla, ale spíš z praktických důvodů než z nějaké horoucí víry ve věc sionismu. Když polská vláda v roce 1936 odložila volby do místních židovských shromáždění ze strachu, že by socialisté mohli získat převahu i tam, odešli všichni sionisté z lodžské *kehily* a nechali Agudat Jisrael, aby jako jediný pak shromáždění vedl. Všichni, kromě Mordechaje Chaima Rumkowského, který své místo v radě shromáždění odmítl dát k dispozici. Jeho kritikové ho na to konto vyloučili ze strany. Podle nich by spolupracoval i s ďáblem, kdyby na to přišlo. Ani nevěděli, jakou mají pravdu.

Kdysi i on snil, že se stane úspěšným, bohatým továrníkem s textilem, jako ostatní legendární lodžské osobnosti: Kohn, Rozenblat nebo nenapodobitelný Izrael Poznański. Jednu dobu měl s dalším společníkem tkalcovnu. Ale postrádal tu správnou dávku trpělivosti, bez níž se nedá obchodovat. Vybuchl vzteky nad každou opožděnou dodávkou, nad každou fakturou hned pojal podezření ze zrady a podvodů. A nakonec došlo i ke konfliktům se společníkem. A navrch ruské dobrodružství a bankrot.

Když se po válce vrátil do Lodže, přijal práci agenta a komisionáře u pojišťoven jako Silesia a Prudential. Chodil od domu k domu, zaklepal a v oknech se objevily zvědavé a vystrašené tváře, ale nikdo se neodvážil otevřít. Říkali mu *pan Śmierć*, a taky že jako smrtka vypadal, když se vláčel ulicemi, protože roky v Rusku se podepsaly na jeho srdci. Často osaměle vysedával v noblesních kavárnách v Piotrkowské mezi lékaři a advokáty, v jejichž vznešených kruzích by se rád býval nechal vidět.

Ale nikdo s ním nechtěl sedět u stolu. Věděli, že to je nevzdělaný člověk, a aby pojistky prodal, uchyluje se k nejhrubším výhrůžkám a urážkám. Jednomu obchodníku s barvami a laky v Kościelné pohrozil, že se skácí k zemi mrtev, jestli pojistku pro rodinu okamžitě nepodepíše, a hned nazítrí ráno obchodníka našli pod zvedací deskou pultu mrtvého. Manželka a sedm hladových krků zůstaly bez prostředků na obživu. Ke kavárenskému stolku pana Smrtky přicházeli muži s tajným poselstvím. Sedávali zády k ostatním a neodvažovali se ukázat tvář. Povídalo se, že už tenkrát se stýkal s jistými lidmi, kteří se později dostali do *beiratu* ghetta – „*osoby třetího ranku, které*

postrádaly smysl pro veřejné blaho, nemluvě o smyslu pro čest a obyčejnou slušnost“. A namísto „velkých mužů“, jimž záviděl, kráčela mu v patách chátra, ať se vrtnul, kam chtěl.

Ale pak se něco stalo: obrácení na víru.

Dětem a vychovatelkám v Zeleném domě to posléze popsal tak, že se mu náhle a neočekávaně zjevilo slovo Boží silou, která se rovná *výzvě*. Toho dne, řekl, se jeho nemoc ztratila jako ten nejprchavější přelud.

Bylo to v zimě. Střísněně se ploužil jednou z temných uliček Zgierzu a poblíž tramvajové zastávky narazil na dívku schoulenou pod kusem plechu. Dívka ho zastavila a hlasem drkotajícím zimou ho poprosila, jestli by jí nedal něco k snědku. Svlékl si dlouhý kabát a zahalil jím dívčino tělo a pak se zeptal, co dělá tak pozdě venku a proč nemá nic k jídlu. Odpověděla mu, že oba rodiče zemřeli a že nemá kde bydlet. Nikdo z příbuzných si ji domů vzít nechtěl, ani ji živit.

Tehdy vzal budoucí předseda dívku s sebou nahoru na kopec k zákazníkovi, kterého hodlal navštívit. Bydlel v horním patře velkého procovského domu. Byl to obchodní přítel známého kupce s látkami a filantropa Heimana-Jareckého. Rumkowski tomuhle muži řekl, že pokud ví, co znamená židovské *cdóke*, tak se okamžitě postará o tohohle sirotka, nakrmí děvče pořádným jídlem a poskytne jí teplou postel na spaní. Obchodník, kterému už došlo, že by se vystavil nebezpečí, že na sebe přivolá smrt, jestli odmítne, neměl odvahu Rumkowského neuposlechnout.

Od toho dne se Rumkowskému radikálně změnil život.

Náhle do něj vjela energie, opatřil si zchátralou nemovitost, statek v Heleńóweku hned za Lodží, a založil tam kolonii pro sirotky. Jeho záměrem bylo, aby žádné židovské dítě nemuselo vyrůstat bez jídla a přístřeší a alespoň minimální školní docházky. Hodně četl a tentokrát poprvé i dílo zakladatelů sionistického hnutí: Ahada Ha'ama a Theodora Herzla. Snil o tom, že vybuduje svobodné kolonie, kde děti nejenom budou obdělávat půdu jako opravdoví *kibucnikim*, ale naučí se také jednodušším řemeslům jako přípravu na učební obory, kam nastoupí, až z dětského domova odejdou.

Prostředky na svou *Kinderkolonii* získal mimo jiné od americko-židovské podpůrné organizace JDC, Joint Distribution Committee, která štědře

a velkoryse obdarovávala všemožné dobročinné spolky v Polsku. A zbytek získal podobným způsobem, jako prodával životní pojistky. Měl své metody.

A tak tu máme pana Smrtku zase. Jenže tentokrát neprodává životní pojistky, ale podporu sirotkům, příspěvek na jejich živobytí a za jejich povznesení. Zná jména všech svých dětí. Jmenují se Marta, Chaja, Elvira a Sofia Granowská. Jejich fotografie nosí v peněžence. Křivonohé tří, čtyřleté prcky s jednou rukou v puse, druhou se sápu po neviditelném dospělém člověku.

Teď už to nejde, aby se potenciální pojištěnci schovávali za kuchyňské záclony. Pan Smrtka si opatřil povolání, v němž stojí nad životem a smrtí. Říká, že je morální povinností každého Žida pomáhat slabým a potřebným. A když dárce nedá, co od něj požaduje, pan Smrtka vyhrožuje, že mu pošpiní pověst.

Jeho *Kinderkolonie* rostla a vzkvétala.

Rok před válkou bydlelo v Helenóweku šest set sirotků a všichni Rumkowského brali jako svého otce. Zdravili ho s radostí, když přijížděl z města vzhůru dlouhou alejí. Míval kapsy od saka nacpané sladkostmi, které jim házel jako konfetky, protože chtěl, aby ony běžaly za ním, ne naopak.

Ale pan Smrtka je pan Smrtka, bez ohledu na to, jaký kabát nosí:

Existuje zvláštní druh divé zvěře, vyprávěl kdysi dětem v Zeleném domě. Onen tvor je pospojovaný z malých kousků všech zvířat, jaké kdy Hospodin stvořil. Ocas má rozdvojený a chodí prý po čtyřech. Má šupiny jako had nebo ještěrka a zuby ostré jako kanec. Je nečistý, břicho courá po zemi. Dech má horký jako oheň a všechno kolem sebe sežehne na popel.

Takové divé zvíře k nám dorazilo na podzim v devětatřicátém.

Proměnilo všechno kolem sebe. I lidé, kteří až do té doby žili vedle sebe v klidu a míru, se stali součástí jeho těla.

Den poté, co německé obrněné vozy a vojenská auta dorazily do Lodže na Plac Wolności, vyšla jednotka SS na hlavní městskou třídu, Piotrkowskou, a její muži zpití levnou polskou vodkou vyvlékali židovské kupce z obchodů a drožek. Prý že je kdesi potřeba levná pracovní síla. Židé ani nedostali možnost si s sebou sbalit pár věcí na cestu. Němci je nahnali do velkých skupin, pak je postavili do řady a rozkázali jim pochodovat tím či oním směrem.

Obchodníci okamžitě zavřeli krámky. Rodiny, které měly tu možnost, se zabarikádovaly ve svých domovech. Poté vydaly okupační úřady dekret, který gestapu umožňoval vniknout do všech bytů, kde se Židé schovávají nebo kde podle zvěstí skrývají majetek. Všechno, co mělo nějakou hodnotu, se zabavilo. Kdo protestoval nebo se postavil na odpor, musel na veřejnosti všem na očích provádět různé ponižující činnosti. Jeden vysoký důstojník gestapa plival na ulici. Za ním šly tři ženy a musely se spolu prát o to, která z nich slinu slízne první. Jiné ženy byly donuceny čistit vlastními zubními kartáčky a spodním prádlem veřejné toalety. Muži, staří i mladí, byli zapřaženi do vozů a žebříků a vláčeli je plně naložené kamením či odpady z místa na místo. Pak všechno vyložit. A znovu naložit. Obyčejní Poláci stáli a mlčky přihlíželi – nebo prostoduše a souhlasně pokřikovali.

Členové židovské rady se pokusili s novými pány vyjednávat. Společně i jednotlivě sami za sebe se dožadovali audience u nového německého komisaře Leistera. Nakonec Leister přistoupil na to, že přijme jistého doktora Klajnzettela v Grand Hotelu, kde měl zároveň schůzku s policejním ředitelem Friedrichem Übelhörem. Doktor Klajnzettel byl právník a donesl dlouhý výčet protestů proti vyvlastňování židovské půdy a majetku, k němuž došlo po německém vpádu.

Před hotelem stál velký ořech. Po dvaceti minutách vyvedli dva uniformovaní příslušníci SS Klajnzettela z hotelu ven, dlouhým provazem ho svázali za kotníky a pod kolena a vytáhli ho vzhůru nohama na strom. Kolem stromu se shlukli Poláci, muži i ženy. Nejdřív se pohoršovali a děsili, ale pak se začali smát tomu, jak se Klajnzettel na stromě hlavou dolů svíjí. V hloučku bylo i pár Židů, ale nikdo se neodvažoval zasáhnout. Pár nečinných vojáků na stráž před hotelem začalo po Klajnzettelovi házet kameny, aby umlčeli jeho křik a jekot. Po chvíli začali i Poláci z davu házet kameny. A nakonec kameny do ořechu přšely jako krupobití a muž, který tam visel jako netopýr se šosy vlastního kabátu přes obličej, se přestal hýbat.

Jedním z těch, kdo byl svědkem ukamenování doktora Klajnzettela, byl Mordechaj Chaim Rumkowski. Měl své vzpomínky na to, kam až může kamenování vést, a navíc si myslel, že ví něco o té nestvůře, která polské obyvatelstvo města lapila do drsné ještěří kůže. Věděl, nebo si to alespoň myslel, že když Němci mluví o Židech, nemluví o lidech, ale o použitelném materiálu, který je možná užitečný, ale od podstaty odporný. Žid je sám

o sobě úchylna. Už jenom to, že Židé tvrdí něco o svém svérázu, je zruďné. O Židech se dá uvažovat jen jako o množině. Hromadně, ve stanoveném množství, kvótách, kvantitách. Rumkowski to bral takhle: *Když chceš nestvůru přimět, aby pochopila, jak to myslíš, musíš začít myslet stejně jako ona. Nesmíš vidět jedince, ale množinu.*

Za téhle situace se obrátil na Leistera dopisem. Důrazně vysvětlil, že v dopise vyjadřuje jen svůj *osobní* názor, a že se tudíž nemusí nutně shodovat s názorem ostatních členů lodžské *kehily*. Nicméně dopis obsahoval jeden návrh:

Pokud budete potřebovat sedm set dělníků, obraťte se na nás a my vám dáme sedm set dělníků.

Pokud budete potřebovat tisíc, tak vám dáme tisíc.

Ale nešířte mezi námi strach. Neodtrhujte muže od práce, ženy od svých domovů a děti od rodin.

Nechte nás žít v klidu – a my slibujeme, že vám budeme ze všech sil nápomocni.

Nakonec někdo Rumkowského přece jen vyslechl.

Vyhláškou ze dne 13. října 1939 Albert Leister oznámil, že rozpouští starou lodžskou *kehilu* a namísto ní jmenuje právě jeho, Mordechaje Chaima Rumkowského, předsedou nové rady starších, která bude odpovědná jen jemu.

Pochod do ghetta –

Je únor 1940.

Na zemi sníh. Nebe nahoře leskle bílé a nehybné.

Po sněhu se otáčejí skřípivá kola vozů, landaury s měkkým pérováním, trakaře vrchovatě naložené kufry a nábytkem připevněným, jak se dá.

Někdo jde vpředu a povoz táhne, jiní jdou za ním a tlačí ho před sebou nebo se po stranách snaží udržet tu ohromnou horu ranců a zavazadel, aby se nezřítla.

Desetitisíce lidí v pohybu. Nóbl lidi i dělníci. Pošmourný zimní den rozdíl nedělá. Navzdory mrazu krácejí někteří v sukni nebo jen v košili, možná deku nebo kabát přes ramena, vyštívání gestapem z úkrytů. Gestapo pokračuje v domovních prohlídkách všech židovských domácností. Z domů se sporadicky ozývá střelba a ve sněhu je plno střepů.

Zpívá si, když eskortuje děti z Helenóweku.

Vezou si všechno, dokonce i hospodyně, kuchařky, chůvy.

Vypadají jako společnost na cestách. Připevněné kastroly a hrnce řinčí.

Mají k dispozici tři vozy. Jeden z nich se později stane jeho osobní *dróškou*, se sklápěcím schůdkem a stříbrnou plaketou po stranách.

Sedí v prvním kočáru vedle kočího, Leva Kupera, spolu s několika dětmi, v tlusté zimní čepici a kabátě s kožešinovým lemováním a límcem. Projíždějí kolem trosk synagogy v Kościuszké ulici.

Vypráví dětem o městě, z něhož pochází.

Podobá se městu, kam mají namířeno:

Malinkaté městečko, vysvětluje. Tak prtávouнкé, že se vejde do krabičky od sirek.

Napřáhne ruce se skvrnami od tabáku a ukazuje, jak velké. Mluví jasným, skoro pisklavým hlasem. Právě kombinace tenkého, jednotvárného hlasu a tělesné váhy (není vysoký ani jinak mohutný, je prostě *těžký*) dělá na děti, které měly tu smůlu, že se s ním setkaly, tak ohromný dojem.

Tohle a zlost, která ho dokáže opanovat tak náhle a naprosto nespoutaně. Třeští oči, prská, až mu sliny od rtů odletují, a zasypává sarkasmy praktikan-ty, úředníky nebo nádeníky, kteří nesplnili své penzum povinností a vteřinu hned nato přijde ke slovu hůl. Ale i když mluví mírným a vlídným hlasem, což se děje často, je každému jasné, že tenhle muž nesnese, aby se mu odporovalo.

Je si moc dobře vědom, jak na druhé působí. Stejně intuitivně jako herec zná rejstřík výrazů, které má na scéně k dispozici. Hrát dětinského blbečka. Nebo neúnavného dříče a věrného sluhu. Starého moudrého muže, jemuž oči pořádně neslouží, hlas má vyšepталý a život už za sebou. Je šikovný, až to děsí, když na sebe bere všechny tyhle různé podoby, nebo když někomu spadne do řeči a mluví úplně stejně jako on –

V tomhle městečku byl švec a byl tu i kovář.

(Imituje:)

Byl tu i pekař a tkaničkář.

Byl tu taky bednář a lékárník.

Byl tu i truhlář a provazník.

A přirozeně tu byl i rabín.

(a ten bydlel až vzadu v synagoze v nevytopeném pokojíčku, kde měl knihy a papír)

A byl tu i jeden učitel, a ten nevypadal jako vaši učitelé, protože měl jedno dobré a jedno špatné oko.

(tím dobrým se díval na všechny užitečné –

a špatným na ty, kdo jen lenořili a nečinně bloumali)

Když mluvil s dětmi nebo i před dětmi, zněl jeho tenký hlas vyrovnaně a hladoučce jako kámen, ale zároveň trochu pedanticky. Jazyk a patro se mu zkusmo zastavuje na každé slabice, aby se ujistil, zda děti opravdu poslouchají.

Děti skutečně poslouchají.

Starší s výrazem nepředstíraného úžasu ve tváři, jako kdyby se nemohli nabažit vyváženého, přesného pulzu metronomu v jeho tenkém hlase.

Na ty menší působí jeho hlas snad ještě hypnotičtěji. Jakmile začne před-
seda mluvit, jako kdyby se člověk za jeho hlasem ztratil a jen ten hlas zů-
stává viset ve vzduchu jako žár z cigarety, kterou si někdy během vyprávění vytáhl ze stříbrné tabatěrky a zapálil.

A byl tu jeden člověk, který znal trochu a všechno z toho, co vám teď povídám: jmenoval se Kamiński.

Stahoval kůži z volů a ovcí.

A taky znal staré umění koželužské, to spočívalo v tom, že se do kůží vetřel tuk a ty kůže se pak pálily na otevřeném ohni.

Navíc uměl opravovat hodiny.

Míchal byliny do odvarů na čištění ran a ošetření otoků.

Věděl přesně, jaký druh jílu použít, aby spojil kameny v peci prohořelých kamen.

Prý i divoké vlky dokázal zkrotit.

Předseda se na chvíli odmlčel.

Oharek cigarety se nadmul doruda a ochabl, když předseda potáhl jednou a hned potom znovu. *Jmenoval se Kamiński*, dodal tiše sám pro sebe.

V žáru cigarety dostal jeho zbrázděný starý obličej měkkí rysy a jako kdyby se ponořil sám do sebe. Jako kdyby před očima jasně viděl muže, kterého se jim pokoušel přiblížit:

Jmenoval se Kamiński...

Všichni na něho měli zlost.

(rabín na něho měl zlost, protože v něm viděl posla Satanova, ale zlost měli i pekař, koželuh, dlaždič, zámečník a lékárník, protože těm připadalo, že jim krade zákazníky přímo před očima...)

Proto se všichni členové naší kehily jednoznačně usnesli, že ho nechají z města deportovat.

Ale nejdřív se rozhodlo, že ho vsadí do klece a budou ho ukazovat na tržišti.

Čtyřicet dní seděl v kleci, uvězněné zvíře, které cenilo zuby jako vlk, ale zároveň ukazoval dětem nakupeným kolem klece, jak se pečou mace –

klap klap oběma rukama

(takhle!)

Předseda stiskl cigaretu mezi rty. Zvedl ruce a ukázal, jak se dlaněmi tluče a bouchá o sebe.

Chléb, řekl a usmál se.

Pán stvořil a uspořádal svět za sedm dní.

Rumkowskému to trvalo tři měsíce.

Hned prvního dubna 1940, přesně měsíc před uzavřením ghetta, otevřel v Łagiewnické 45 krejčovství a pověřil činorodého továrníka Dawida Warszawského vedením podniku. Ten pokřtil na Ústřední krejčovnu. Krátce poté v květnu bylo otevřeno další krejčovství v Jakubské ulici 8, poblíž hranic ghetta. 8. června se v prostorách Ústřední krejčovny otevřela ševcovská dílna.

A takhle to pokračovalo:

14. července: truhlářství a dřevozpracující závod v Drukarské 12–14, včetně skladu dřeva na dvoře.

18. července: další krejčovství v Jakubské 18.

4. srpna: čalounictví v Urzędniczké 9. Tam se vyráběly i matrace, pohovky a křesla (s výplní ze sušené mořské trávy).

5. srpna: plátenictví v Młynarské.

10. srpna: jirchářství v Urzędniczké 5–7. (Tady se vydělávaly podrážky a svrchní kůže na boty a holínky pro wehrmacht.)

15.–20. srpna: barvírna a výroba obuvi (vlastně pantoflí) v Marysinu. A další krejčovství, tentokrát v Łagiewnické 53.

23. srpna: kovovýroba ve Zgierské, která mimo jiné vyráběla kbelíky, lavory, vědra a různé jiné typy kovových nádob. Nadto i kovová pouzdra pro plynové agregáty a jiné věci především pro vojenskou potřebu.

17. září: nové krejčovství v Młynarské 12.

18. září: další krejčovství v Żabí 13.

8. října: kožešnictví, Ceglaná 9.

28. října: znovu krejčovství, Dworská 10.

Kromě uniforem pro německé vojáky se pro tutéž armádu vyráběly i masáče, obuv všemožného druhu, jako vycházkové boty, holínky, bagančata,

kožené opasky s kovovou přezkou, deky a matrace. Vedle toho i čistě dámské spodní prádlo – korzety a podprsenky. Pro muže dále chrániče na uši a vlněné bundy, kterým se tehdy říkalo golfky.

Svou kancelář si Rumkowski na pokyn úřadů zařídil v propojených dřevěných barácích na Bałutském náměstí. V podobných barácích hned v sousedství sídlila německá správa ghetta. Ta část administrativy ghetta, která spadala pod městskou správu, se usadila v centru Litzmannstadtu na Moltkestrasse.

Velitelem správy ghetta byl jmenován Hans Biebow.

Biebow hned od začátku Rumkowského plány podporoval. Když Rumkowski Biebowovi řekl, že potřebuje stovku stříhacích strojů, tak Biebow opatřil stovku stříhacích strojů.

Nebo šicích strojů.

Šicí stroje se v době války a krize sháněly hodně těžko. Mnozí z těch, co z Polska uprchli před německou invazí, si své prosté stroje odvezli s sebou.

Ale Biebow dokázal šicí stroje opatřit i tak. Stávalo se, že došly poškozené, protože Biebow dával nejnižší možnou nabídku. Rumkowski odpověděl, že vůbec nevádí, jestli jsou singrovky funkční nebo ne. Tenhle problém předvídal a nechal pro šicí stroje zřídit v ghettu dvě opravný. Jednu v Rembrandtově (Jakubské) 6, druhou v Putzigerstrasse (Pucká) 18.

Tak zprvu vypadala jejich spolupráce:

To, co jeden považoval za nezbytné, druhý obstaral.

A tak se zrodilo ghetto: doslova z ničeho náhle vyrostl největší zásobitel německé armády.

*

Tohle je Biebow. Pořádá v zeleni vnitřního dvora poblíž kanceláře německé okupační správy na Moltkestrasse zahradní slavnost pro své podřízené. Má narozeniny.

V pozadí: dlouhý stůl zdobený věnci a čerstvými řezanými květinami. Vysoké štíhlé sklenky postavené noha vedle nohy. Komínky talířů. Mísy koláčů, dortů a ovoce. Kolem stolů spousty lidí s úsměvem na rtech, většina z nich v uniformách.

Biebow v popředí, ve světlém obleku s tmavou kravatou a sakem s úzkými klopami. Vlasy po vojensku vyholené až vysoko do týla a učesané na

pěšinku po straně, což ještě podtrhuje hranatý obličej s výraznou bradou a lícními kostmi. Vedle něj se rýsuje finanční šéf Joseph Hämmerle a Wilhelm Ribbe, vrchní velitel přes dodávky zboží a nákup materiálu do ghetta. Ribbeho úzký liščí obličej se objevuje mezi dvěma korpulentními dámami a on je obě současně drží kolem pasu. Ženy mají natočené vlasy a nápadné droličky ve tvářích. Rozesmály je svitky Tóry, které Biebow drží v ruce. Dostal ji k narozeninám.

Ve skutečnosti se jedná o svitky Písma, které se rabínům na poslední chvíli podařilo v devětatřicátém zachránit z hořící synagogy ve Wolborské ulici a které německé úřady takřka zkonfiskovaly ještě jednou, tentokrát s jediným záměrem, dát je Biebowovi jako dárek k narozeninám. Mezi vysokými německými oficíry a úředníky v Lodži je obecně známo, že Biebow má legrační slabost pro všemožná judaika. Dokonce se považuje za experta na židovské otázky. V dopise na úřad Reichssicherheitshauptamt do Berlína se nabídl, že sám převezme administrativu a správu koncentračního tábora v Terezíně. Tam jsou totiž opravdu kultivovaní Židé, na rozdíl od těch chudáků nevzdělaných dělníků zde v Lodži.

Rumkowski si myslil, že touhle dobou už Biebowa zná docela dobře. *Er ist uns kein Fremder*, říkával o něm. Sotva mohlo být něco vzdálenějšího pravdě.

Biebow je hodně nevypočitatelný správce. Občas se v ghettu neukáže celé týdny a pak se objeví s početnou delegací a vyžaduje okamžitou inventuru ve všech výrobnách. V doprovodu osobních strážců chodí od fabriky k fabrice a prochází veškerou zásobu materiálu, slídí po čemkoliv, co by mohlo někde ležet ukryté, zašantročené, kradené. A když se stane, že na zpáteční cestě do kanceláře u Bałutského rynku náhodou mine vůz nebo trakař s brambory či zeleninou, který má namířeno do vývařovny polévky pro ghetto, a když se z korby skutálí třeba jen jediná brambora, velkopanským pohybem ekvipáž zastaví, poklekne a bramboru sebere. Načež ji rukávem saka otře a teprve potom ji opatrně, skoro uctivě položí zpátky na korbu.

Člověk musí dbát o to málo, co je mu dáno.

Tahle péče o kašdičkový možná i opomenutý detail v ghettu se jen obtížně srovná s jinak mírně řečeno nezkrotnou Biebowovou osobností. Málokdy je při vstupu do kanceláře střízlivý, a pokud se právě nachází ve stavu, který sám nazývá „požehnaný“, dost často si k sobě nechá zavolat židovského

staršího. Jednou, když se Rumkowski dostavil, seděl Biebow na židli u psacího stolu a vyl jako vlk. Při jiné příležitosti lezl kolem stolu po čtyřech jako zvíře a napodoboval supící lokomotivu. To se stalo den po vydání prvního rozkazu o vysídlení: tedy rozkazu o prvních vlakových konvojích do táborů smrti v Chełmnu.

Ale povětšinou nasadí Biebow přátelský tón. Chce *diskutovat*. Mluvit o výrobních kvótách a dodávkách potravin. Takové rozhovory mezi nimi občas nastolí pozoruhodný, falešně důvěrný tón. *Panebože, Rumkowski, pěkně jste nám zkulatěl*, řekl třeba a objal Rumkovského kolem pasu.

A byl to pohled pro bohy: brémský obchodník kávou přimknutý k židovskému staršímu ghetta jako ke sloupu, a ten se mu zpěčuje. Rumkowski stál s kloboukem v ruce a hlavu poníženež sklopenou, jak míval ve zvyku. Při takovýchhle příležitostech se Biebow rád vracel ke své tezi, že hladový pracuje nejlíp.

Dělníci s plným břichem jsou malátní.

Nářadí v ruce pořádně neudrží.

Sotva stojí na nohou.

A když se na nich udrží, pak neodtrhnou oči od hodin na zdi, aby hned jak bude čas, mohli vstát od práce a dopřát svému přesycenému tělu odpočinku.

Kdepak, teoretizoval dál, svině se musí držet zkrátka, nedat jim nažrat dosyta. Při práci pak pořád myslí na jídlo a na to, že se brzo najedí, a to je přiměje pracovat ještě trochu navíc, ještě kousku něčeho dalšího se vzdát, celou dobu skoro na hranici, kde už se dá přežít, ale pořád ještě ne tak docela. *Na hranici*, Rumkowski, na hranici.

(*Rozumíte?* zeptal se a obrátil se na předsedu skoro prosebně, jako kdyby se obával, že Rumkowski nepochopil podstatu toho, co mu říká.)

*

Existoval tu Dluh, nebo taky jinými slovy vina. A to mu Biebow neustále připomínal. Hmatatelným důkazem byla půjčka o dvou tisících říšských marek, již komisař Leister Rumkowski poskytl na výstavbu provozoven v ghettu. Tahle půjčka se měla teď umořit a úroky splatit. Amortizace se prováděla formou konfiskace židovského majetku a zároveň prostřednic-

tvím zboží dodávaného z židovských výroben, které se v současnosti valilo stále mohutnějším proudem skrz vývozní stanoviště na Baluter Ringu.

Jenže Dluh měl i své vnitřní rozměry. Jimi se měřila hodnota práce v ghettu. Na každého obyvatele ghetta byla stanovena denní suma: *třicet feniků*. Víc nesměl žádný obyvatel ghetta stát. Finanční šéf Joseph Hämmerle, Biebowův nadřízený, vypočítal tenhle *židovský příděl* podle nákladů na dovoz jídla a paliva do ghetta.

Nikdo nedokáže přežít za třicet feniků na den, s tím se prostě počítat nedá. Další zátěží pro rodiny, které se staraly o děti nebo přestárlé, byly výdaje na mléko, pokud se tedy vůbec nějaké mléko dalo sehnat, a za elektřinu a otop. Předseda pověřil jednoho ze svých spolupracovníků, ať to všechno spočítá. Pro přežití potřeboval každý dospělý člověk v ghettu příděl odpovídající přinejmenším marce padesát denně, tedy jinými slovy pětinasobku toho, kolik čítala úřady stanovená kvóta.

Kromě toho většina dodávek do ghetta byla horší nebo zcela podřadné kvality. Třeba ze zásilky o stu metrácích brambor, která dorazila v srpnu 1940, se dalo zachránit sotva patnáct. Zbytek byl tak shnilý, že nezbývalo než brambory naházet do odpadních jam v Marysinu.

Co tedy člověk udělá, aby nakrmil sto šedesát tisíc lidí patnácti metráky brambor?

Bylo jen otázkou času, kdy propuknou hladové bouře.

V srpnu 1940 se rozpoutaly pouliční nepokoje.

Zprvu se demonstranti žádného násilí nedopouštěli, ale bylo je slyšet. Jako vlny jedna za druhou se valili hladoví otrhaní Židé z domů v Lutomiarské a Zgierské a po nějaké době se v ghettu nedalo jít jiným směrem, než kudy pochodovali demonstranti.

Rumkowskému bylo okamžitě jasné, že tohle bude těžké dilema.

Leister od první minuty dal jasně najevo, že pokud on, Rumkowski, nezvládne v ghettu udržet klid a pořádek, potom gestapo neprodleně rozpustí radu starších, a tím pádem se židovská samospráva ghetta, o níž tolik sníl, stane jen pouhou vzpomínkou.

Jenže on policejní jednotky na zjednání pořádku neměl. Ozbrojeno holými pěstmi a obušky, nedokázalo těch padesát pořádkových policistů, které se veliteli Rozenblatovi podařilo sehnat, do voje demonstrantů ani proniknout. Tak raději rozestavěli v ulicích zátarasu a rychle odtamtud zmi-

zeli. Demonstranti na nějaké zábrany nedbali. Netrvalo dlouho a stanuli na Łagiewnické před První nemocnicí, kde měl předseda „soukromý byt“, a tam pokřikovali nadávky a skandovali hesla. Vyslali také prostředníka, který žádal, ať předseda vyjde ven a „promluví“ k nim.

Dole v nemocnici se snažil slepý lékař Wiktor Miller telefonicky do služby přivolat další doktory. Doktor Miller se účastnil předchozí německé války jako polní lékař, a když po francouzském dělostřeleckém útoku pomáhal odnést padlého vojáka, vyletěl v jeho blízkosti do povětří muniční sklad. Výbuch si s sebou vzal jeho pravou nohu, část pravé ruky a střepiny mu pronikly očními důlky do lebky. Navždy oslepl. Za tohle hrdinské nasazení ho Němci odměnili železným křížem za „odvahu a statečnost v poli“. Ale teprve za svou obětavost v průběhu hladových bouří v ghettu si jednou provždy vysloužil přízvisko Spravedlivý. S poničenou zjizvenou tváří mokrou potem, v černých brýlích, s holí a hloučkem poplašených sestřiček k ruce pobíhal sem a tam a uklidňoval nejbouřlivější z demonstrantů a zároveň pomáhal raněným na nosítka a do čekáren, které v tu chvíli musely posloužit jako provizorní ošetrovny. Doposud si za to většina raněných mohla sama: pošlapal je dav, klesli vyčerpáním nebo nedostatkem tekutin. Neměli přece co jíst, tak jak by dokázali demonstrovat? Před čekárnou ležel muž se silně krvácející ranou na hlavě od zásahu kamenem, který byl vlastně určen jednomu ze dvou předsedových oken v prvním patře.

Zanedlouho bylo jasné, že se vzpoura rozšířila po celém ghettu.

Mezitím se do místností ve správním křídle nemocnice, kde předseda bydlel, přemístil i předsedův bratr Józef a jeho žena Helena. Z oken ve druhém patře viděli, jak se Rozenblatovi muži rozhánějí neškodnými obušky a s dojemně trapným úsilím se pokoušejí proniknout do masy demonstrantů. Tu a tam v některých izolovaných hloučcích, které se odmítly krčit pod údery obušků, propukaly šarvátky a přerůstaly v útok kameny a dřevěnými holemi.

Princezna Helena byla velmi rozrušená a všem přítomným vykládala, že to je úplně to samé jako při Francouzské revoluci, kdy se lid „pomínil“ a obrátil se proti vlastním. Bezustání přecházela mezi oknem a stolem, vykřikovala a rozkládala rukama. Pohled na srocení a násilnosti před oknem na ni byly nakonec příliš: *Všechny nás zabijou*, vykřikla chraplavým hlasem a poté zinscenovala jeden ze svých nejpůsobivějších kolapsů.

Jako vždy, když princeznu Helenu postihla nějaká *malaise*, Józef Rumkowski celý ztuhl a toporně odkráčel za svým bratrem. A jen tak tam stál: těsně u něj, oči žalobně zabořené do jeho pohledu. Takhle se choval už od doby, kdy byli malí kluci.

Tak co s tím hodláš udělat? zeptal se.

A Rumkowski? Jako vždy při takových příležitostech zakoušel, jak se pocity nedostatečnosti a hanby řadí nepřítčnou nenávistí k bratrovým bezohledným výčitkám, k jeho otrockému podřizování se manželce, která se všemi použitelnými prostředky snaží obrátit pozornost od právě vzniklé situace k vlastní naprosto nezměrné sebelibosti. Za normálních okolností by si žáhu zchladil teď a tady. Jenže vůči Józefovi výbuchy vzteku nepomáhaly. Bratr jen nehnutě zíral. Tomuhle tvrdošíjněmu pohledu se nedalo uniknout.

Bohudíky nemusel ani jeden z nich nic dělat.

Němci už byli na cestě.

Ze Zgierské se ozýval rachot pohotovostních vozidel – a zřejmý úděs se šířil nejen v řadách demonstrantů, ale i mezi policisty, které svolal Rozenblat a kteří už teď povětšinou leželi zbití na zemi nebo si stačili najít útočiště při zdech domů na Spacerowé ulici. Neměli by využít situace a předstírat, že provedli „mohutný zásah“, až Němci přijdou, nebo se mají zachovat jako demonstranti a co nejrychleji se pokusit o útek?

Většinou se rozhodli pro druhou variantu, ale stejně jako demonstranti neutekli daleko, než komando německých bezpečnostních sil zablokovalo výjezdy terénními a pohotovostními vozy. Z vozidel pak Němci spustili kulometnou palbu, aby prchající zmátli, protože ti nevěděli, kam utíkat. V následující vteřině se ze všech uliček a zákoutí vyřítili vojáci. V několika málo minutách byla Łagiewnická ulice čistá a prázdná, jen pár těl zůstalo ležet na zemi a mezi nimi smutná hromádka vyrvaných dlažebních kostek, pohozené čepice a rozdupané letáky a transparenty.

Tu noc svolal Rumkowski schůzi, jíž se zúčastnil velitel Rozenblat, slepý lékař Wiktor Miller a vedoucí registru obyvatelstva Henryk Neftalin. Kromě toho pár okrskových velitelů policie, kteří se těšili Rozenblatově mimořádné důvěře.

Předseda vyzval shromážděné, ať rozumně posoudí nastalou situaci.

Lidé, zejména muži, kteří se starali o rodiny, nevycházeli z domova, pokud k tomu nebyli vyzváni. V každé ulici se našli rebelové. Právě těmhle buřičům se chtěli dostat na kloub: komunistům, bundistům a aktivistům z levého křídla Poalej Cijon. Spousta z nich vytvořila v ghettu tajné buňky. *Zrádci*. Lidi, kteří se ze všech sil snažili dokázat, že není rozdíl mezi věrnými v *jeho* správě a nenáviděnými nacisty. A taky se povídalo, že i v jeho vlastní radě starších se najdou muži, kteří se snaží využít situace k vlastnímu prospěchu, osoby, které tajně dokáží buřiče ještě víc podnítit, jen aby Němci sesadili celý *beirat*.

Předseda žádal od Neftalina a Rozenblata *jména*. A s těmi seznamy v ruce od příští noci provedou všechny policejní jednotky štáru v domovech podezřelých. Jestli to jsou socialisté nebo bundisté nebo jen normální kriminální živly a buřiči, to nehraje vůbec žádnou roli. Mezitím už předseda stačil pověřit velitele vězení Šloma Hercberga, aby připravil zvláštní vyšetřovací cely pro výslechy.

Tahle strategie se ukázala jako překvapivě účinná. Od září do prosince už k žádným podobným incidentům nedošlo a v ghettu zavládl klid a pokoj. Potom ale přišla zima a zima je protivníkův nejlepší přítel.

Hlad.

Nespokojení znovu vytáhli do ulic a tentokrát byli tak zoufalí, že se neztavili před ničím, rozhodně ne před nějakými trapnými ranami obuškem.

*

Nadešla první zima v ghettu.

Povídalo se, že zima byla tak strašná, až sliny v puse zamrzaly. Stávalo se, že lidé nedorazili do práce, protože v noci umrzli v posteli.

Na odboru zabezpečujícím otop se organizovaly pracovní skupiny a ty pak bouraly polorozpadlé domy a odvážely z nich dřevo. Na výslovný předsedův rozkaz šlo veškeré palivo do manufaktur a továren, do vývařoven a pekáren, které by jinak neměly čím topit v troubách. Uvolnit dříví pro soukromou spotřebu bylo naprosto vyloučeno. To mělo přirozeně za následek, že během pouhých pár dnů vzrostla cena paliva na černém trhu desetinásobně, a tam také většina dřeva stejně skončila. Krize s otopem se přirostřovala a zároveň se do pekáren v ghettu přestala dovážet mouka. Když

o tom předseda promluvil s úřady, dostalo se mu vysvětlení, že samy následkem sněhu a ledu nedostaly ani nejnnutnější dodávky. Snažil se získat čas, krátil přiděly, ale viděl, že nepokoje ve fabrikách znovu začínají doutnat.

Dennodenně stejný pohled. Zasněžené ulice, kárky, kterými si nedalo pohnout z místa, protože kola či ližiny ve sněhu přimrzly. Bylo zapotřebí aspoň čtyř chlapů, aby ručně taženou káru vrátili zpátky do vyježděných kolejí. V polévkárnách ve Zgierské, Brzezińskiej, Młynarské a Drewnowské se tísnila ženská a mužská záda jedna vedle druhých pod kabáty, šály i příkrývkami a srkala tu stále vodovatější břechku. Ulicemi a uličkami zatím vířily husté mraky sněhu.

Tyhle nové nepokoje byly jiného druhu.

Chátra se tentokrát pohybovala všude. Neměla žádný předem daný cíl, když se srocovala v ulicích, ale stěhovala se rychle z místa na místo.

Poháněly ji zprávy.

A racie is du, a racie is du!

Všude, kde se ozvala tahle slova, se lidé obraceli a následovali davy tam, kam prý dorazí konvoje s potravinami.

Transport s jídlem sotva projel Radogoszczskou branou a už se stal terčem útoku. Vozky z koňských spřežení strhl dav k zemi, pět šest mužů se rameny opřelo o vůz a za obecného jáсотu ho povalili. A než stačili přiběhnout první pořádkoví policisté, z převráceného nákladu nezbyl jediný brambor či tuřín.

Rozletěla se zvěst, že na jedné adrese v Brzezińskiej se dá sehnat dříví. Šlo vlastně o barabiznu na zbourání, kterou příslušný odbor z jakéhosi důvodu při inventarizaci zásob dřeva v ghettu opomenul.

Chátra byla okamžitě na místě.

Někdo se osmělil a nechal se vysadit na střechu té boudy, ostatní se pustili sekerami a pilami do všeho, co se dalo odsekát nebo vyrvat, a chatrč se zakrátko zřítíla. Šest z těch, co se zrovna ocitli uvnitř, bylo ušlapáno, muži i ženy. Když se konečně dostavila policie, narazila na hradbu mužů, kteří ji nepustili dál, aby si jejich přátelé stačili odnést co nejvíc kýženého paliva, než uprchnou.

V téhle situaci vyhlásil personál šesti nemocnic v ghettu stávkou. Pracovali na tři směny – po čtyřadvacet hodin v tak studených místnostech, že chirurgové v prstech skalpely ani necítili – a snažili se zachránit zbědované,

vyhladovělé dospělé i děti, které sem přivázeli s omrzlinami, s rozdrčenými nebo zlomenými pažemi a nohama, když upadli nebo když je dav pošlapal před přidělovými výdejny. Jen zlomek konvoju s jídlem vypravených z Radogoszcze dorazil do cíle. Ty, které nebyly přepadeny rovnou na nákladovém nádraží, neunikly útoku přímo v ghettu. Pár mužů přeskočilo nízkou zídku kolem ústředního zeleninového depa a třebaže teď už Rozenblat vždy nakomandoval na místo policisty ve dvou směnách, aby každý potravinový konvoj hlídali dva policisté a nejméně tři střežili depo, nedokázali davu zabránit, aby se branami dostal dovnitř i ven. Během několika hodin byly zásoby rozkradené.

Hlad se stal skutečným problémem.

Ať už předseda sáhl proti nezákonnostem v ghettu k jakýmkoliv opatřením, nemělo nic šanci na úspěch, dokud se nevypořádá s hladem.

Pro zvýšení dojmu síly a rozhodnosti předseda zrušil všechny mimořádné přiděly a kolektivně zvýšil příděl chleba. Všichni zaměstnanci v ghettu bez ohledu na povolání a místo v hierarchii mají nárok na čtyři sta gramů chleba týdně.

Zrušení mimořádných přidělů se na první pohled zdálo jako rozumné řešení. Posléze se ale projevilo jako největší předsedův omyl, který skoro vyústil v otevřenou revoltu proti jeho vládě.

Od chvíle, kdy bylo ghetto zapečetěno vůči okolnímu světu, rozdělovaly se dostupné potraviny podle jasných privilegií.

První byly tak zvané *příděly B*.

B je zkratka pro *beirat*, tedy ústřední správu ghetta. Tyhle přiděly šly za zvlášť důvěryhodnými osobami, zařazenými do tří tříd podle stupně v hierarchii ghetta: od zaměstnanců předsedovy kanceláře přes vedoucí podniků po technické instruktory, právníky, lékaře a další.

Pak tu byly také *příděly C*.

C je zkratka pro *ciężko pracujacy*, tedy těžce fyzicky pracující. O žádném větším nárůstu oproti normálním přidělům pro pracující tu nebyla řeč. Těžce pracující dostávali o padesát gramů chleba denně navíc oproti zaměstnancům v manufakturách, možná o nějakou tu sběračku polévky navíc. Ale tenhle mimořádný příděl měl symbolickou hodnotu, protože představoval jakýsi důkaz, že těžká práce se vyplácí.

Když se proslýchlo, že céčka se ruší, aby se zvedly všeobecné příděly chleba, domluvili se truhláři z Drukarské a Urzędniczké, že jdou do stávky. Kromě svých céčkových přídělů nadto požadovali i menší zvýšení hodinového platu.

Na to samozřejmě předseda nemohl přistoupit. Kdyby si truhláři z Drukarské směli ponechat svůj mimořádný příděl, prohlásila by spousta dalších dělníků, že i jejich profese vyžaduje zvýšené dávky potravin. Dal Rozenblatovi rozkaz uvést jednotky do stavu pohotovosti. Rozenblat vyslal do truhlárny v Drukarské sedmdesát mužů pod velením policejního inspektora Frankela. Pár dělníků fabriku opustilo, když viděli, že jsou obklíčeni policií, ostatní se zabarikádovali v horním patře a odmítli opustit prostor navzdory tomu, že je nejdřív vyzval Frankel a posléze i samotný ředitel továrny Freund. Když se policejní jednotka o sedmdesáti mužích nakonec rozhodla pro zásah, zasypal je déšť kusů dřeva různého stupně opracování. Na hlavy policistů padaly židle, potom i police, nohy od pohovek, stolní desky. S pažemi před obličejem pronikli policisté do prvního patra a pokusili se přemoci a vyvléct dělníky jednoho po druhém ven. Nikdo se nevzdal bez odporu. Naopak, hlásil později ředitel Freund rozhořčeně do telefonu Rumkowskému, spousta dělníků bylo nutné potom odvézt do nemocnice. Byli tak vyčerpaní hladem, že kolabovali dřív, než jim chlapi inspektora Frankela stačili nasadit klepeta.

Sotva Freund položil sluchátko, volal ředitel Wiśniewski z krejčovny na výrobu uniforem v Jakubské 12, že i tam se na podporu truhlářů z Drukarské a Urzędniczké přestalo pracovat. Wiśniewski byl zoufalý. Jeho krejčovna zrovna dokončovala zakázku na téměř deset tisíc uniforem pro wehrmacht, kompletní uniformy s nárameníky a výložkami na límci. Jak budou úřady reagovat, když nedostanou uniformy včas? Sotva Wiśniewski zavěsil, volala Estera Daumová ze sekretariátu, že přišel telefonát z Marysinu. Tentokrát to byla pohřební společnost, která prostřednictvím předsedy svazu hrobníků dala vědět, že pokud přijde o své mimořádné příděly chleba a polévky, další hroby kopat nebude. Proč, argumentovali, by zrovna hrobaři měli být trestáni mizernou polévkou. Je snad jejich práce považována za horší a méněcennější než práce těch, kteří dřív dostávali céčkové příděly?

„A co s tím mám podle vás dělat?“ zeptal se Rumkowski odevzdaně.

Na rozdíl od Wiśniewského, který v podstatě do telefonu jen své trápení vyplakal, projevil zástupce spolku hrobařů, jakýsi pan Morski, jistý smysl pro humor.

„Takže i mrtví se budou muset postavit do fronty,“ poznamenal.

Toho rána naměřili v Marysinu jednadvacet mínus, oznámil Morski předsedovi. Tuhle informaci dostal od jistého Józefa Feldmana, váženého a důvěryhodného člena hrobařské čty. Ráno jim přivezli dalších dvanáct nebožtíků. A jeho hrobaři se poctivě, jak je jejich zvykem, pustili do půdy krumpáči a rýči, ale pod nejsvrchnější vrstvu se nedostali.

„A co s tím podle vás mám dělat?“ opakoval předseda netrpělivě.

Jenže pan Morski byl příliš zaujat vlastními těžkostmi, než aby mu věnoval pozornost. „Můžeme je postavit,“ navrhl. „Když mrtvoly postavíme, místo aby se vršily jedna na druhou, zaberou míň místa.“

Ale teď už toho měl Preses ghetta dost. Prodral se mořem neúnavných telefonistek a písarek na sekretariátu, rozrazil vstupní dveře a zakřičel na Kupera, ať okamžitě přistaví vůz. Pak jel ten kousek na Jakubskou. Pan Wiśniewski mu vyšel v ústrety až ke dveřím a mnul si ruce, ať už to bylo zimou nebo jestli to bylo horlivostí, aby si pan předseda co nejdříve prohlédl jeho fabriku.

Stávkující šičky uniform seděly poslušně u pracovních stolů a s výrazem plným očekávání vzhlížely k panu předsedovi.

Wiśniewski: Natloukl jsem jim.

Předseda: Prosím?

Wiśniewski: Zbil jsem je holí. Tedy ty, co nechtěly pracovat.

Předseda: Milý pane Wiśniewski, nechápu, co si vůbec myslíte, že si můžete dovolit. Jestli tu má někdo někoho bít, tak jsem to já!

A ať už to byly v té chvíli do ruda rozpálené uši Dawida Wiśniewského nebo kradmé zahihňání za ženskými dlaněmi, které se rychlým pohybem přitiskly k puse, nebo snad ona zvláštní atmosféra v prochládlé továrně, podél jejíž zadní zdi pochodovaly v řadách jedna za druhou uniformy wehrmachtu (celé vojsko hnědých figurín, jistěže jen hrud' a trup, ale všechny na pochodu!), a najednou jako kdyby starý dostal vnuknutí, a než se kdo

nadál, než vůbec kdo stačil přiskočit a podat pomocnou ruku nebo jen loket na podepření, stanul předseda na jednom z rozviklaných stolů a zahřímals s pěstí vztyčenou jako nějaký socialistický agitátor, které právě zavrhl. A jeho řeč při oné příležitosti všichni zúčastnění posléze označili za jednu z nejlepších.

Vy ženy jste první, kdo má právo mne odsoudit a postavit se na stranu těch, kteří proti mně agitují. Ale řekněte upřímně: co byste si o mně myslely, za koho byste mě měly, kdybyste se dozvěděly, že protežuji jen hrstku vyvo-lených v ghettu a všechny ostatní nechám dřít za otrockou mzdu...!

Neustále mám na srdci výhradně jen dobro ghetta. Klid a pokoj na pracovišti je pro nás pro všechny jedinou záchranou.

(Hanba všem, kdo si myslí něco jiného!)

Cožpak nevíte, že my všichni, vy i já, pracujeme pro NĚMECKÉ VOJ-SKO? Uvědomujete si to? A co si myslíte, že by se stalo, kdyby v téhle chví-li – přesně v téhle chvíli, kdy to říkám – sem vtrhli němečtí vojáci, pod hrozbou zbrání vás nahnali na shromaždiště a pak vás nechali deportovat?

Co byste řekly svým nebohým rodičům, manželům, dětem...?

Ženy se krčily za pracovními stoly jako za valem zákopu.

Od tohoto dne platí ZÁKAZ PRÁCE na tomto a jakémkoliv jiném pracovišti v ghettu, kde došlo ke štvání a pobuřování.

PANE WIŚNIEWSKI! OKAMŽITĚ ODTUD VŠECHNY ODVEĎ-TE VEN. ZAPEČĚŤTE DVEŘE TOVÁRNY!

Od této chvíle žádné přiděly. Stávkujícím budou odebrány občanské prů-kazy a pracovní knížky. A teprve až si uvědomíte, že to, co nejvíc prospívá ghettu, prospívá také vám, můžete se vrátit na svá stará pracoviště!

Stávkující se drželi šest dnů.

30. ledna dal Rumkowski oficiálně vyhlásit, že tovární brány jsou zase otevřeny pro ty, kdo se zavázali pracovat za stávajících podmínek. Všichni stávkující se vrátili zpět a tady to celé mohlo skončit.

Jenže neskončilo.

Dva dny poté, co byla stávka odpískána, 1. února 1941, vykonal Rumkowski pomstu. V dalším projevu, tentokrát před *resort-lajtry* v ghettu, vyhlásil, že má v úmyslu nechat z ghetta deportovat všechny „buňiče a záškod-

níky“, kterým byla prokázána účast na stávkách. Mezi sto sedmi osobami, které byly toho dne zaneseny na seznam, dobrá třicítka pocházela z truhlárny v Drukarské a obdobný počet z Urzędniczké.

Jedním z „vypovězených“ z truhlárny v Drukarské byl toho dne i třicetiletý truhlář Lajb Rzepin.

Zúčastnil se stávky, dokonce patřil k dělníkům, kteří se zabarikádovali v prvním patře a házeli na policisty všechno, co jim přišlo pod ruku.

Ale jméno Lajb Rzepin se na deportačních seznamech neocitlo.

8. března 1941 – toho dne, kdy odjel první transport s vyhoštěnci z ghetta – nastoupil Lajb Rzepin do práce ve Winogradově *Kleinmöbelfabrik* v Bazarowé. U dlouhého ponku, kde stál s náradím na roztírání klihu, se kolem něj rozhostilo naprosté ticho. Nikdo nezvedl oči od práce, nikdo se neodvážil podívat zrádci do tváře.

Od toho dne začala zrada v ghettu vrhat dlouhé stíny, Žid stál proti Židu. Žádný z dělníků si nemohl být jistý, jestli i jemu příštího dne neseberou pracovní legitimaci a nebude z ghetta deportován, a stačilo k tomu jen, že bude prosazovat své právo na chléb. Chaim Rumkowski dobře věděl, jak se zvěsti a řeči v ghettu šíří. V projevu k *resort-lajtrům* prohlásil, že nemůže dát víc, než co k rozdělení má. Ale už pouhý fakt, že dává, jemu samotnému zase dává právo si brát. Totiž brát od zlých, nezodpovědných lidí, kteří zpronevěřili chléb, jež mají všichni právo žádat.

A tady, citoval z Talmudu, *stojí oběma nohama na pevné zemi.*

Tak bylo rozhodnuto z vyšších míst: všichni v ghettu budou pracovat. Práci pro vlastní obživu budou též pracovat pro obecné blaho.

Stejně se ale v ghettu našel ne jeden, kdo z vysoka kašlal na obecné blaho a raději hledal obživu na vlastní pěst. Třeba ti, kdo kopali uhlí za cihelnou na rohu Dworské a Łagiewnické. Dvůr se po několik let používal jako skládka. Trvalo to dost často i několik hodin, než se člověk prokopal až k uhlí. Navrchu totiž ležela břěčka odpadků, zeleniny a jiných potravin, které tu hnily obletované hejnem zlostných, bzučících masařek. Potom vrstva za vrstvou zkvašeného písku a hlíny, promísené se střepinami kame-niny, které se zabodávaly do rukou.

Mezi tuctem dětí, jež se tu pídily za uhlím, byli i bratři Jakub a Chaim Wajsbergové z Gnieźnieńské ulice. Jakubovi bylo deset, Chaimovi šest. Přinesli si s sebou motyky a krumpáče, ale dřív nebo později stejně došlo na holé ruce. Široké jutové pytle uvázané kolem ramen se jim přitom svezly až na břicho a pak už stačilo to kýženě černé zlato cpát do pytle.

Teď už jen zřídka kdy narazili na uhlí do pecí, v nichž se dřív vypalovaly cihly. Ale při troše štěstí se dal z hlíny vyhrabat kus trouchnivého dřeva, hadr nebo lepenka nasáklá mourem. V kamnech kus takového hadru při-živil plameny a houževnatý oheň vydržel ještě pár hodin. Dole na náměstí Jójne Pilcera se za něj dalo utržit i dvacet třicet feniků.

Jakub s Chaimem často pracovali společně se dvěma kluky ze sousedství, Feliksem a Dawidem Frydmanovými. Ale ani to nezaručilo, že budou moct pracovat v klidu. Stačilo, aby na uhlí přišlo pár dospělých, ochomýtli se kolem nich a najednou byl pytel s kořistí pryč. Děti si na hlídání společně najaly Adama Rzepina.

Adam bydlel hned nad Wajsbergovými a v Gnieźnieńské se mu přezdíva-lo *Adam Ohyzda*, případně také *Adam Skoba*, to kvůli nosu, který vypadal, že si ho ohnul rovnou při porodu. Sám ale vždycky tvrdil, že má nos křivý kvůli tomu, že mu ho máma zkroutila pokaždé, když lhal. Všem bylo jasné,

že i tohle je lež. Adam Rzepin bydlel jen s otcem a slabomyslnou sestřičkou. Žádnou paní Rzepinovou nikdo nikdy okem nezahlédl.

Z prvních roků v ghettu si Adam pamatoval jen hlad, věčně bolestivou otevřenou ránu v žaludku. A pouhé střežení mladistvých zlatokopů tuhle bolest neutišilo. Takže když občas kolem cihelny prošel Moše Stern a optal se, zda by mu Adam nechtěl něco zařídit, Adam to vděčně přijal a hlídání dětí s klidem pustil k vodě.

Moše Stern patřil ke spoustě Židů, a takových byly tisíce, kteří po uzavření ghetta zbohatli na prodeji paliva všemožného druhu. Většina zodpovědných otců od rodin se snažila nahromadit zásobu uhlí nebo briquet a někam, na příhodné místo, je schovat pod zámek. Některé zámky se ale dají otevřít, a tak se žádané černé zlato znovu ocitlo na trhu. Peníze se vydělávaly i na obchodu s jednodušším dřevěným zbožím, jako je starý nábytek, kuchyňské skříňky se zásuvkami, podlahové i okenní lišty, schodišťové zábradlí a vůbec všechno, co se dá rozřezat a svázat. Cena za takovou otýpku dřeva klesla v létě na zhruba dvacet feniků za kilo, ale jakmile se blížila zima, vyletěla na dva až tři rumkies. Takže jinými slovy šlo o to mít odvalu a počkat, až bude poptávka vysoká. A když byla zima hodně tuhá a uhelné doly nepřístupné, topili lidé doslova vším, čím se dalo.

Policie proti Mošemu Sternovi opakovaně zasahovala. Jeho matka se ho snažila ukrýt na půdě na sušení prádla nad starobincem, kde prý měl tajný sklad. Pořádková policie ho ale vypudila i odtamtud.

Povídalo se, že Stern se chce stát novým Zawadzkým.

Zawadzki v ghettu platil za krále pašeráků. Nebo mu také říkali „Provozolezec“, protože měl ve zvyku utíkat přes střechy domů. To byl jediný způsob, jak se do ghetta dostat z árijské části města. Domy na hranici ghetta totiž postrádaly vodovody a odpadní stoky tažené pod zemí.

Parfémy, dámské mýdlo, mouka, cukr, žitné vločky, konzervy, všechno od nefalšovaného německého *kraut* až po naložené hovězí jazyky: takové a podobné zboží se prostřednictvím Zawadzkého dostávalo do ghetta. Jednoho pozdního večera v září 1940 ho chytila židovská pořádková policie na té straně Lutomiarské ulice, která patřila do ghetta, s batohem naditým kakaem, cigaretami a dámským trikotýnovým prádlem. Policie ho dovedla k výslechu do prvního policejního okrsku na Bałutském náměstí. Když se k Němcům doneslo, že Zawadzkého chytili sami Židé, poslali si do Litz-

mannstadtu pro auto. Židovští policisté pochopili, že teď je se Zawadzským konec, a zeptali se ho na poslední přání. Chtěl jít na záchod. Dva policisté ho doprovodili na dvůr k latrínám. Připoutali mu ruku železky ke dveřím latríny a pak čekali venku na stráží. Přitom bedlivě pozorovali boty, které bylo dobře vidět ve škvíře pod zamčenými dveřmi. Aspoň hodinu policisté stáli a nespustili ze Zawadzského bot oči. Pak se jeden osmělil a dveře vyrazil.

Uvnitř byly boty i železka, ale Zawadzki ne. Zející díra ve stropě ukázala, kudy se dostal ven.

Pašerák Zawadzki se stal legendou. Všichni o něm mluvili. Jenže Zawadzki byl Polák a pocházel z árijské strany města. Pobyl v ghettu tak dlouho, jak potřeboval, a pak *prostě zase odešel!* Když Adam Rzepin snil o svobodě, zdálo se mu, že má provaz a batoh jako pašerák Zawadzki. A snil o tom, že stejně jako Zawadzki udělá velký lup a bude z něj v tomhle životě něco víc než pouhý *luftmenč*.

Adamovi se tenhle sen málem vyplnil, když jednou Moše Stern vyslal kluka z armády svých poslíčků, ať zaběhne do cihelny, kde Adam jako obvykle hlídal prcky. Přinesl mu zprávu, že má vyzvednout *pekl*. *Pekl* mohlo znamenat cokoliv – ranec, balík, zásilku – od sušeného mléka po brikety. Adam Rzepin se naučil neptat. Když dorazil na danou adresu, k prázdnému sklepu v Łagiewnické, stál tam jen Moše Stern, žádný *pekl*.

Moše Stern byl muž malého vzrůstu, ale pohyboval se, jako kdyby byl mnohonásobně vyšší. Když udílel příkazy a instrukce, měl ruce založené na prsou jako rozhodný byrokrat. Ne však teď – Moše Stern přikročil dvěma ráznými kroky k Adamu Rzepinovi a popadl ho za ramena. A jako vždycky, když byl nervózní nebo měl strach, olizoval si rty.

Balíček se má doručit jedné „velmi významné osobě“. Tahle osoba je tak významná, že kdyby Adama chytila policie a začala se vyptávat, nesmí *za nic na světě* přiznat, že zásilka je od Mošeho Sterna. Může mu to slíbit?

Adam slíbil.

Moše pak prohlásil, že Adam je jediný člověk v ghettu, na kterého je spolehnutí. Potom mu balíček podal.

Uprostřed dvora v Gnieźnieńské ulici kdysi stával kaštan s mohutnými kořeny, kmenem a košatou korunou a vypadal, jako kdyby sem doputoval z některého z širokých pařížských nebo varšavských bulvárů. Pod kaštanem míval dílnu loutkář Fabian Zajtman. Vlastně jen dvě propojené boudy z prken a uvnitř prostor tak stísněný, že se tam doopravdy vešly jen ty loutky. Na dlouhých kovových hácích viseli podél stěn a od stropu rabínové v dlouhých kaftanech a selky v čepcích, všichni do jednoho bezmocní a usměvaví. V létě, když se to uvnitř pod dřevěnou střechou rozešlo, sedával Zajtman s náradím raději venku pod kaštanem, kolem něj plno dětí. Vyřezával loutkám hlavy a díval se, jak po světle modrém nebi plují mraky. *Víš, kam se uchýlí bouřka, když zrovna odpočívá?* zeptal se jednou Adama, když byl na návštěvě u Wajsbergů, a významně hlavou pokynul ke koruně stromu, nad níž už se vysoko nahoře houfovala temná mračna. Od toho dne žil Adam v neustálém strachu, co se to *doopravdy* schovává v koruně kaštanu. Zvlášť za horkých dnů, když listy visely nehybně a v uličkách dolů k Bařutám se jako v peci tetelil horký vzduch.

Fabian Zajtman zemřel krátce před válkou. Našli ho nataženého přes pracovní stůl, jako kdyby se bouřka navztekaně vrátila, jen aby mu z rukou vyrvala majzlík i hoblík. Nejedem ortodoxní žid kolem Gnieźnieńské si odplivoval a pohoršeně prohlašoval, že pro žida je to hanebnost vyrábět takové zpodobeniny, takové bůžky, jako to dělal tenhle Zajtman.

Pak přišli Němci: drátý kolem ghetta se zatáhly přesně za Zajtmanovou kůlnou a paní Herszkowiczová, *die Hauswartin*, jak se jí teď přezdívalo, dala kaštan porazit a pořezat na palivové dříví. Ostatně totéž postihlo obě Zajtmanovy boudy.

Teď mám dřeva na celou válku a ještě zbude, libovala si.

Na Gnieźnieńské si lidé nakonec zvykli na díru v nebi tam, kde stával kaštan, Adam ale strom a bouřku z hlavy vytěsnit nedokázal. Kam se teď bouřka poděje, když si nemůže odpočinout v kaštanu? V ghettu žádné stromy neměli. Adam si představoval, jak bouřka marně bloudí a hledá a touhou skoro šílí. Nikde žádná spása pro ten věčný třeskot, nikde žádné východiško. Na téhle straně drátý je jen jedna cesta ke svobodě, to Zawadzki prokázal, a ta vede *nahoru*, neexistujícími otvory a okny, které člověk musí sám vynalézt, aby se odsud dostal pryč.

Adam Rzepin stál s balíčkem v ruce na pozemku bez jediného stromu nedaleko krejčovské dílny v Jakubské 12 a čekal, až se ta „velmi významná osoba“ ukáže.

První se objevil docela mladý muž v klobouku a v obleku, v elegantním světlém gabardénovém kabátě, a Adam si vzpomněl na americké gangsterky, které před válkou promítali v biografu Bajka. Tenhle muž by mohl stát na nároží kdekoliv v Evropě, kdyby ovšem nebylo těch dvou, kteří ho jako stín doprovázeli. Dva hromotluci, vypadali jako *policajtn*, ale neměli ani čepici, ani pásku na rukávě.

Máš zboží? zeptal se muž ve světlém svrchníku.

Adam přikývl.

Teprve v té chvíli vystoupil ze tmy čtvrtý člověk.

Později se Adam Rzepin sám sebe ptal, jak je možné, že hned pochopil, že tahle čtvrtá osoba je německý důstojník. Byl v civilu, ale uniforma, již nosil ve službě, byla přesto patrná, z ostražitosti těla při každém pohybu, natočení hlavy, nebo když se podíval do strany.

Muž ve světlém gabardénovém kabátu ho oslovoval pane Strombergu. V tom případě muselo jít o kriminaloberasistenta SS Stromberga, jednoho z nejvýše nechvalně proslulých policejních velitelů v ghettu. Stromberg byl *Volksdeutscher*, Němec, který v Lodži žil ještě dávno předtím, než přišli nacisti.

Stromberg měl ve tváři neochabující úsměv. Pohyboval se ale, jako kdyby se brodil výkaly. Na Adama se ani nepodíval, pootočil se k muži ve světlém plášti a opakoval zpěnavou polštinou:

Má peníze?

A když po téhle otázce následovalo souhlasné přikývnutí, zdálo se, že se herr kriminaloberasistent konečně v civilních šatech uvolnil.

Adam si to vyložil tak, že nastala chvíle pro předání balíčku. Podal ho světlému svrchníku a ten ho zase předal dál Strombergovi a ten ho začal trhat a škubat jako netrpělivé děcko o svátku Chanuka. Po chvíli držel v ruce blyštivý zlatý řetěz. Svrchník pokynul prudkým pohybem oběma rukama Adamovi, jako kdyby ho zapřísahal, ať se obrátí, jako se člověk obrací zády k ženě, když se obléká, aby ji neuváděl do rozpaků. Pak Adamovi rychle vsunul do dlaně desetimarkovou bankovku.

Poté byli oba pryč – mladý Žid v gabardénovém svrchníku i německý velitel kripa. Zůstali tam stát jen ti dva chlapi z ostrahy s rukama výhrůžně v bok. Jako kdyby se chtěli ubezpečit, že za nimi Adam nepůjde.

Teprve po několika měsících Adamovi došlo, kdo je ten muž v gabardénovém plášti, který prodává Strombergovi zlaté předměty. Tehdy už se všude v ghettu mluvilo o Dawidu Gertlerovi, mladém židovském policejním řediteli, který je podle všeho hodně zadobře se všemi důstojníky okupační moci.

Adam stál ve frontě před pekárnou v Piwné. Tou dobou si každá pekárna pekla svůj vlastní chléb a ztráty byly obrovské. Pokud chtěl člověk mít jistotu, že svůj příděl dostane, musel si opravdu hodně přivstat.

Piwná ulice, fronta na chléb. Dopředu se tlačí pár *dygnitarzů*.

Znovu se objeví mladý muž v gabardénovém plášti. Opět ho doprovázejí dva strážníci. Z fronty se ozývají protesty. Strážci rezolutně vykročí vpřed, aby obuškem umlčeli povyk. Tentokrát to ale neskončí jako obvykle. Tentokrát musejí ustoupit muži v oblecích z Rumkowského *beiratu*.

„I v ghettu dostane chléb první ten, kdo čeká nejdéle,“ prohlašuje muž v plášti.

Gertler, Gertler, Gertler...! křičí lidé ve frontě s rukama zdviženýma a hlavou vytrčenou, jako fanoušci oslavující svůj sportovní idol.

Dawid Gertler si tiskne klobouk na prsa a klaní se jako varietní umělec na cirkusovém představení. Adam Rzepin za žádnou cenu nepustí své místo ve frontě. Ale ani nezvedne oči ze strachu, že ho ten mocný mladý muž pozná. Tleskali by lidé ve frontě, kdyby věděli, že mladý Dawid Gertler klidně zaprodá i jejich duše, jen když bude zadobře s nenáviděnými Němci?

Možná že to nic neznamená.

Hlavně když se chléb rozdělí spravedlivě a všem stejným dílem.

V Kronice ghetta se denně vyskytoval sloupek se seznamem narozených a zesnulých. A pod ním ještě rubrika, kde byla uvedena jména těch, kteří zemřeli vlastní rukou.

V Kronice stálo doslova *zemřeli vlastní rukou*. V ghettu se o tom ale mluvilo jinak, říkalo se *šel k drátům*. Tím se rozšířila už tak bohatá slovní zásoba ghetta o pojem, který znamenal nejen vzít si život, ale také překročit všechny myslitelné hranice, které úřady pro lidský život na tomhle místě vytyčily.

V prvním únorovém týdnu jedenačtyřicátého roku šlo podle Kroniky k drátům sedm lidí. V některých případech to byla do očí bijící sebevražda. Jeden úředník ve středním věku na Rumkowského bytovém odboru se za bílého dne snažil podlézt pod plaňkovým plotem, který posiloval na severní straně Zgierské ulice zábranu z ostatného drátu. Ze všech míst si pro tenhle pokus o útěk vybral to nejstřeženější místo v celém ghettu. A přesto nějakou dobu trvalo, než byl objeven. Tramvaj napříč ghetttem vezoucí Poláky a Němce několikrát projela kolem jeho hlavy a ramen, jež uvízly pod plotem, než si policisté ve strážní věži asi dvě stě metrů opodál všimli, že se něco děje. Úředník ležel přitisknutý k zemi a jen čekal, až vyděšený strážný začne střílet.

Jiné případy už tak zřejmé nebyly.

Nejčastěji šlo o dělníka vracejícího se domů z pozdní šichty.

Všichni, kdo se pohybovali v ghettu, měli jasný rozkaz držet se co nejdál od hranic. Mluvilo se o bezpečnostní vzdálenosti dvou set padesáti metrů. A pokud se člověk i tak musel k drátům přiblížit, doporučovalo se to za denního světla, před očima německé stráže a s konkrétním posláním, kdyby se ho navzdory očekávání někdo ptal.

Jenže pro unavené a vyčerpané dělníky z nočních směn bylo silným pokušením zkrátit si cestu o pár bloků nebo pár set metrů a stříhnout to kolem hranice ghetta k nejbližšímu mostu.

Třeba byla tma. Chodec sám moc neviděl.

Ani strážný na druhé straně asi moc zřetelně neviděl.

A žena nebo muž vracející se z práce domů možná ani neuměli německy. Nebo neslyšeli, že na ně stráž křičí, protože kolem zrovna projížděla tramvaj.

Ani žádná tramvaj jet nemusela. Strážný vykřikl, muže či ženu, kteří už tou dobou dávno měli být doma, popadla panika a dali se do běhu.

Strážný si to pak vyložil jako pokus o útěk. A padly rány.

Nejméně čtyři ze sedmi osob, které šly v únoru 1941 k drátům, byly zabity přesně tímhle způsobem. Šli smrti vědomě vstříc, nebo jen měli smysl otupělé únavou? Nebo tu třeba ani nebyl rozdíl mezi vědomým činem a nevědomou volbou? Třeba směřovali k hranici, protože prostě stejně nebylo kam jinam jít.

O pár týdnů později, v březnu 1941, se v Kronice psalo, že jednačtyřicetiletá Cwajze Blumová se podařilo tímto způsobem spáchat sebevraždu, až když šla k drátům po třinácté.

Cwajga Blumová bydlela v Limanowského ulici. Jediné okno v bytě, který sdílela ještě s dvěma dalšími ženami, vedlo přímo k zátarasu. Ulice Limanowského byla hlavní dopravní tepnou pro německé transporty potravin a pracovního materiálu, který se vykládal na Bałutském náměstí, a tudíž byla mimořádně dobře střežená. Kousek dál se mezi severním a jižním lalokem města klenul třetí dřevěný most a na obou předmostích stály nápadně viditelné červenobíle pruhované strážní budky. Cwajga Blumová šla se svým přáním ke strážní budce na jižním předmostí.

Zastřel mě, zavolala na strážného v budce.

Ten se tvářil, že neslyší. Zapálil si cigaretu a nechal řemen zbraně sklouznout z ramene. Zbraň si pak položil do klína a začal se pozorně zajímat o jakési drobnosti na pažbě a hlavni.

Prosím, dožadovala se. Zastřel mě.

Stejný strážný seděl v budce večer co večer. A stejná Cwajga.

Když se tohle sebemrskáčství opakovalo několik týdnů, nařídil velitel strážě, ať s tím židovská pořádková policie něco provede.

S touhle šikanou prostě musí být konec.

Vchod do domu, kde Cwajga Blumová bydlela, od té doby čtyřiadvacet hodin denně střežili dva Rozenblatovi muži. Jakmile se Cwajga odvážila

překročit práh domu, hned tu byli dva židovští policisté a zatáhli ji zpátky do bezpečí.

Cwajga Blumová se pokusila vyjít ven zadem. Ale policisté ji prokoukli. Sotva se objevila u zahradní branky, hned ji vlekli zpátky do domu. Tuhle hru na policajty a zloděje si zahráli dvanáctkrát. Po třinácté se Cwajze Blumové podařilo své strážce přelstít a navíc tomu náhoda chtěla, že schupo zrovna provedlo střídání stráží. Nesmělý strážný z Limanowského ulice byl převelen do Marysinu a do strážní budky se místo něj postavil podstatně otrlejší kolega.

Prosím, zastřel mě, žadonila Cwajga Blumová.

Nejdřív mi zatančí, pak se uvidí, co s tebou udělám, prohlásil onen nový četník.

Než Rozenblatovým mužům došlo, co se děje, stihla Cwajga Blumová předvést na druhé straně ostnatého drátu zoufalý, bláznivý tanec. Když do-tančila, zamířil strážný zbraň a dvakrát ji střelil do prsou. A když se tělo nepřestávalo cukat ani vleže, vystřelil pro jistotu ještě jednou.

Příběh Cwajgy Blumové se v ghettu vyprávěl ve spoustě různých variant. Podle jedné prý dřív byla zavřená na psychiatrii v nemocnici ve Wesolé, ale musela místo uvolnit jedné vysoce postavené osobě z *beiratu*.

Podle jiné verze prý byla Cwajga Blumová tak popletená, že si ani neuvědomovala, že se nachází v ghettu, a strážnému v budce v Limanowského ulici prý neřekla *zastřel mě, zastřel mě, nýbrž zamkni mě, zamkni mě*, protože si vojáka spletla s jedním z ošetřovatelů v nemocnici.

(Strážný si v tom případě musel myslet, že si ta dáma z něho dělá legraci. Proč by ji měl zavírat? Vždyť už zavřená je.)

Každopádně těchto příběhů o mužích a ženách, kteří šli k drátům, nakonec bylo takové množství, že předseda považoval za nutné vyhlásit zvláštní dekret (Vyhláška č. 241), kde výslovně zakazuje neopodstatněné přiblížení k hranicím ghetta. A zejména v době, kdy nejde o střídání směn.

Ale lidi stejně k drátům chodili. Různým způsobem.

V dubnu 1941 se v Kronice psalo, že na hranicích ghetta došlo k poklesu úmrtí. Podle statistiky se kandidáti na sebevraždu raději vrhají z okna vysokých domů nebo ze schodiště. A navíc se většina sebevrahů za tím účelem vypraví do jiné nemovitosti, než ve které bydlí. Snad aby si zajistili dostateč-

ně dlouhý pád nebo také aby zbytečně neuváděli své sousedy do nepříjemné situace.

V květnu 1941 bylo v Kronice zaregistrováno čtyřicet tři takových sebevražd. Ale i o sebevrazech, kteří zemřeli skokem z okna, se v ghettu mluvilo jako o těch, kteří šli k drátům. Ti prostě byli v tak hluboké depresi nebo hladem či nemocemi příliš vyčerpaní na to, aby se k drátům dověkli.

Jednoho rána nahlásil německý policista, že „na árijském území“, hned u zátarasu z ostnatého drátu a poblíž tou dobou už nechvalně proslulé strážnické budky v Limanowského ulici, bylo nalezeno ženské tělo. Žena ležela na zádech hlavou do ulice a s pažemi v nepřirozeném úhlu od těla.

Dva němečtí strážníci, kteří ji objevili, si nejprve mysleli, že je mrtvá, další židovská sebevražda. Ale když se k tělu sklonili a chtěli ho odnést, zjistili, že ještě dýchá. Prohledali ženě šatstvo, ale nenašli žádný občanský průkaz. Byli z toho opravdu bezradní. Když totiž neznali totožnost, nemohli ani s jistotou vědět, jestli patří na árijskou, nebo židovskou stranu drátů. Tedy jestli prchla z ghetta, protože se odtamtud chtěla dostat pryč, nebo jestli naopak (což se stávalo – viz případ Zawadzki!) se snažila přes dráty propašovat dovnitř.

Po poradě s nadřízenými se rozhodli dopravit tělo do kanceláře židovského staršího, ať se o další postarají zaměstnanci. Současně si kriminální policie vyžádala denní hlášení od velitelů všech strážnických postů, jestli někde není záznam o tom, že se v ghettu postrádá nebo je nezvěstný nějaký Žid. Procházeli i záznamy příjmů v nemocnicích, rejstřík pacientů psychiatrické kliniky ve Wesołé, kam lépe situovaní obyvatelé ghetta umísťovali své mentálně postižené či fyzicky strádající příbuzné. Ale nikde se neobjevila ani zmínka o tom, že by se nějaký pacient ztratil nebo utekl. Tím pádem se dalo s jistotou konstatovat, že tahle žena z ghetta nepochází.

Jeden z prvních, kdo ji vyšetřoval, byl „dělnický doktor“ Leon Szykier. Říkalo se mu tak, protože byl jediným doktorem z ghetta, který si nenechal od pacientů nestydatě platit, tudíž si k němu mohli dovolit chodit i obyčejní lidé. Doktor Szykier při vyšetření konstatoval, že žena je „trochu podvyživená a vyhublá“, ale jinak nejeví známky dehydratace. Kromě toho našel škrábance a jizvy na předloktí a na lýtkách, které mohly nasvědčovat tomu, že se snažila dostat přes nějakou překážku. Jinak tělo nejevílo žádná jiná zranění. V krku žádné zduření. Neměla teplotu. Tep a dýchání normální.

Poté se naznačovalo, že ta zhruba půlhodina, kterou Szykier s ženou strávil o samotě, stačila k tomu, aby ji „zničil“. To ale jiní zavrhovali. Nicméně naprosto jasné je, že žena ležela na nosítkách zcela klidně a pokojně, když ji na sekretariát němečtí policisté přinesli, zato o půlhodiny později, když od ní odešel doktor Szykier, se zmítala v křečích a horečce a mumlala nesrozumitelné modlitby v jidiš a hebrejštině.

Někomu dokonce připadalo, že z jejích rtů slyší slova proroka:

Ašrej kol chochej lo –

*Vždyť Hospodin je Bohem práva,
blaze těm, kdo ho očekávají.*

Zpráva o ochrnuté ženě a jejích podivných slovech se rychle roznesla. Předseda ji nechal odnést do chasidské učebny v Lutomiarské ulici, kde se jí ujal rabín jménem Gutesfeld a jeho pomocník Fide Szajn. Chasidi později tvrdili, že rebe Gutesfeld ochrnutou ženu už předtím viděl ve snu. V jeho snech ale nebyla ochrnutá, nýbrž se potácela od domu k domu v hořícím městě. Do domů ale nevcházela, jen se dotkla mezuzy – snad aby dala znamení těm, kdo bydlí uvnitř, aby se sebrali a následovali ji.

V očích chasidů tady nebylo žádných pochyb. Určitě je to *cadika*, svatá žena. Možná posel, který po dvou letech války a kruté hladové zimě přišel dát Židům uvězněným v ghettu trochu útěchy. Lidé o ní později mluvili jako o Maře, *zarmoucené*. Jistou dobu byla jedinou z téměř čtvrtmilionového obyvatelstva ghetta, kdo neměl ani stálou adresu, ani kartu na chléb. Dokonce ani v rejstříku kripa, v němž byla jinak zanesená každičká duše ghetta a který *Meldebüro* na statistickém úřadě každý měsíc doplňovalo, se nenacházela.

Z pohledu zvenčí byla tohle záležitost pro rabinát, ten ji však ochotně svěřil do péče rebe Gutesfelda. Ale ani chasidi neměli odvahu si ji u sebe nechat delší dobu. Rebe a jeho pomocník byli často viděni, jak bloudí úzkými uličkami ghetta a ženu nosí na nosítkách mezi sebou. První šel Fide Szajn a za ním v dlouhém černém kaftanu klopytal Gutesfeld, který byl špatný na nohy a ani zrak mu pořádně nesloužil. Tímhle způsobem zdolali třeba i pár kilometrů v dešti, ledovém vichru, sněhové vánici. Občas se rebe zastavil

a prsty se snažil ze zdi nebo domovní stěny vyčist, kde jsou. Nebo dopřál Fidu Szajnovi (měl nemocné plíce) chvilku, aby si odkašlal.

Proč šli? Proč pokračovali dál?

Někteří tvrdili, že to bylo proto, že se žena ani na chvíli nezklidnila. Jakmile nosítka položili na zem, vydral se jí z hrdla ostrý řezavý výkřik a začala kolem sebe mávat rukama jako na obranu před neviditelnými démony. Jiní zase říkali, že v každém domě, v každé ulici se ukrývá donašeč, který by bez váhání běžel na kripo, kdyby věděl, že tu žena je. A jak by to potom se zarmoucenou dopadlo?

Stejně se ale rebe některé dny vracel s nosítky do modlitebny a tyhle dny se vždycky přede dveřmi shromáždil bledý dav plný očekávání a naděje, že je pohled či dotek ochrnuté ženy uzdraví od bolesti v pažích či zhojí ránu, která se pořád nechce zacelit, nebo je dokonce zbaví těch strašlivých důtek hladu, pod nimiž se silní, zdraví muži proměnili v přízraky ploužící se ulicemi ghetta. Doktor Szykier, přesvědčený socialista, člověk opovrhující pověrami, se pokusil přimět pořádkovou policii, ať lidi odežene, ale rebe byl neústupný, prý se mu ve snu zjevil i příchod lidí, a bylo by rouhání odehnat Židy, kteří přicházejí ve víře, že Bůh Písma může vykonat zázrak i prostřednictvím vzdáleného posla.

Jednou z čekajících byla také Hala Wajsbergová, sousedka Adama Rzepina v domě v Gnieźnieńské, matka Jakuba a Chaima, dvou kluků, kteří celé dny hledali u staré cihelny v Łagiewnické dřevo a kusy uhlí. Hala Wajsbergová se doslechla o Mařině daru od Borky, kamarádky z Ústřední prádelny, a přemluvila svého muže Samuela, aby za ženou zašel se svou bolavou plicí.

V prvních měsících po uzavření ghetta tu ještě nebyly dřevěné mosty a němečtí vojáci každé ráno otevírali průchod v oplocení dělníkům, kteří se jako Samuel museli za prací přemísťovat z jedné půlky ghetta do druhé. Otevíralo se vždy v přesně stanovenou dobu, a šlo tedy o to doběhnout včas. Samuel byl podle všeho vždycky poslední, kdo se hnal ulicí, než dva strážníci, kteří měli otevírání na starosti, zase zátaras z ostnatého drátu spustí zpátky. A jednou ráno byl skutečně na cestě ven úplně poslední – a než mu došlo, co se stalo, ocitl se sám uprostřed árijského koridoru a ghetto na obou stranách zůstalo neprostopupně uzavřené.

Němečtí strážní se nudili, neměli vlastně za celý den nic jiného na práci než odsunout ostnatý drát a zase ho položit zpátky. Jejich sadismus rozhodně nepostrádal důmyslnost. Pokaždé, když se jim podařilo v koridoru mezi sebou uvěznit nějakého Žida, užívali si chvilky nezkalené radosti a slasti.

Samuel zakopl a upadl a jeden z policistů ho pažbou zbraně několikrát udeřil do zad a do podbřišku a kopal ho okovanou špičkou boty do prsou, aby ho přiměl vstát. Když se provoz na silnici posléze spustil naplno, rozhoupali tou dobou už skoro bezvládné tělo a přehodili ho přes ostnatý drát. Ještě hodně dlouho poté, když zase dokázal hýbat rukama a nohama, zůstal otisk policistovy holínky na Samuelově levé plíci jako opravdové znamení útisku. Ani když se postavily dřevěné mosty, nic se tím pro Samuela nezlepšilo.

Každý krok nahoru na most ho dusil, každý krok zpátky dolů z mostu se stal utrpením. Čtyřicet sedm schodů nahoru, čtyřicet sedm dolů. S každým krokem ubývalo v bolavé chrčící plíci vzduchu. Dole na předmostí se z něj pot jen řinul a on se třásl po celém těle jako úhoř, před očima se mu tmělo. A hladovým oparem se k němu dral břeskný kovový hlas strážného:

Schnell, schnell...!

Beeilung, nicht stehenbleiben...!

Kdyby pan Serwanski v truhlárně na Drukarské neznal Samuelovy potíže s nemocnou plící, asi by ho dávno propustil, jenže co by pak bylo s rodinou? Hala myslela v první řadě na sebe. Ghetto bylo už tak plné mužů, které hlad vyhlodal k nepoznání, a teď jen polehávali doma, sinalí s očima upřenýma do prázdna, a uživit rodinu pak bylo na ženách.

To zimní ráno, kdy s sebou Hala vzala Samuela do chasidské modlitebny, bylo syrové a sychravé a mlha se válela tak nízko při zemi, že tři dřevěné mosty v ghettu jako kdyby se ztratily v nebi. V zadní místnosti panoval zmatek. Strážní, kteří za normálních okolností střežili fabriky v ghettu, se usilovně snažili zatlačit zpátky masu lidí, jež se sem valila z ulice a každou minutou narůstala. Půl tuctu žen se podařilo prodrat až k nosítkům a nakláněly se s nemocnými dětmi v náručí k tváři ochrnuté ženy.

Všichni rámusili a povykovali tak, že si vůbec nikdo nevšiml, že nemocná už dávno přestala křičet. Doktor Szykier otevřel černou koženou brašnu a píchl Maře injekci do paže. Do tenké paže pokryté ve světle svíček, které Fide Szajn rozestavěl kolem nosítek, rudými zanícenými škrábanci.

V té chvíli vstoupila se svým průvodem do místnosti Helena Rumkowská.

Také princezna Helena začala poslední dobou pociťovat onu zvláštní nemoc ghetta, *malaise au foie*, jež postihla, jak tvrdil její osobní lékař doktor Garfinkel, mnoho „vyvolených“ v ghettu. Jak napovídá francouzský název nemoci, zachvátila především játra. Poté co před mnoha lety prodělala žloutenku, měla paní Rumkowská játra prokazatelně churavá. A všechny ty obtížně definovatelné příznaky na játrech se staly nevyčerpateľným tématem hovorů při večerích, jež pravidelně pořádala pro intelektuály v polévkové vývařovně v Łagiewnické. Do téhle kuchyně měli přístup pouze ti z obyvatel ghetta, kteří vlastnili kupony typu B, *slušní lidé*, jak sama říkala, a jistě to byl skutečný milodar, vidět princeznu Helenu, jak se na inspekční prohlídce zastaví a vládně se skloní některému z hostů k rameni, odsune židli, nebo si dokonce sedne, a na chvilku zapře povznesenou konverzaci.

Snad ještě považovanější projev přízně, pro většinu nedostupný, bylo osobní pozvání do rezidence Heleny a Józefa Rumkowských v ulici Karola Miarkího v Marysinu. Domem se sice nebylo proč chlubit, šlo o zchátralou a dřevem vytápěnou *daču* se spoustou stísněných pokojíčků, vyřezávaným schodištěm, s ruskými koberci a s jednoduchými okny na verandě. Na ta když dýchl mráz, zamlžila se a byla stejně lesklá a bílá jako povrch vyndavačího porcelánového oka doktora Millera.

Na stropě ale visel křišťálový lustr, který si princezna Helena přivezla ze starého domova v centru Lodže. Relikvie. Hosté Rumkowských nemluvili jen o štědrě prostřeném stole, tím byla Helena pověstná, ale hlavně o tom, jak kotouče světla z křišťálového lustru barevným třpytem prostupují stísněnou jídelnu od prostých tylových záclon po ratanový nábytek a matně lesklý lněný ubrus.

Pro spoustu obyvatel ghetta se ulice Karola Miarkího stala symbolem pro *pogodne czasy*, zlaté časy předválečné doby. Právě pod tímhle křišťálovým lustrem třeba jednoho památného večera vypustila Helena plný pytel pěn-kav, které sem přinesl pan Tausendgeld ze zahradní voliéry: to všechno aby

jednou provždy bylo vypuzeno zlo nejen z těla princezny Heleny, nýbrž i z těl všech počestných lidí v ghettu. Ale ani tak dramatické medikace nepomohly. Princeznu Helenu játra nepřestala trápit. Deset dní ležela v ložnici zavřená v naprosté tmě, až na ni doktor Garfinkel musel naléhat, ať alespoň *jako poslední východisko* zkusí tuhle ženu, o níž všichni pořád mluví a z nějakého důvodu jí přiřítají léčivou sílu.

Nechala se tedy jednou *dróškou*, které byly v ghettu k mání, zavést do chasidské modlitebny, a neobešlo se to bez bolesti a velkých gest. Nepříjemně se jí dotklo, že se tam tísní spousta dalších lidí, a nařídila všem *opiekunům*, ať ze dvora vyženou tyhle chromé a mrzáky, a teprve když nikdo nepřekážel, dokázala se sklonit nad tou ubohou chudinkou nataženou na nosítkách.

Právě v té chvíli se stalo *to*, co ani lidé, kteří princezně Heleně stáli nejbližší, nebyli později schopni vysvětlit. Kdosi to později popisoval tak, jako kdyby ochrnutou ženu posedlo „náhlé pokušení“. Jiným to zase připadalo, jako když si člověk rukou zastíňuje světlo. Jasný a čirý ženin zrak potáhla tma a třepotavý strach. *Dibek!* vykřikl pan Tausendgeld. Možná to všechno bylo prosté, Mara se na chvíli vymanila z morfiového spánku, do něhož ji ponořil doktor Szykier, a Heleně Rumkowské, která neměla k citovým výlevům daleko, se úzkostí srdce sevřelo nad něčím, co chvíli předtím postřehla v nezčeřeném pohledu nemocné ženy. Tolik ji to dojalo, že z kabelky vytáhla kapesníček, opatrně naslinila růžek a pak se shýbla, aby setřela – *co?* – ano, *co* vlastně chtěla té ženě setřít (potom si to ani Helena sama nedokázala jasně vybatit) – snad slinu z koutků, slzy z očí, pot z čela.

Ale roztřesená ruka princezny Heleny se s kapesníčkem k zamýšlenému cíli nedostala.

V té chvíli totiž zachvátila tělo neznámé ženy další křeč. Doktor Szykier, který od první chvíle vycházel z toho, že pacientka trpí epilepsií, přiběhl a chtěl jí rozpáčit čelisti. Jenže nemocná se mu nevzpírala, nýbrž přímo naopak pusu otevřela dokořán a v tom okamžiku *dibek* (podle Tausendgelda) vyletěl z těla ven. Vyděšenému shluku shromážděných, který se tísnil venku na zadním dvoře modlitebny, se teď otevřel pohled přímo do ženina oteklého hltanu, pokrytého silným bílým povlakem. Mara prý tehdy vyslovila dvě kratičké věty, někdo dokonce tvrdil, že to byla jen dvě slova, co ze sebe s námahou vypravila, a tentokrát naprosto srozumitelnou jidiš:

Du host mich gešenkt...!

A bajze riech zol dich und dajn hojz chapn...*

Nic víc. V první hrůze a zmatku si princezna Helena přitiskla kapesníček ke tváři, potom si uvědomila, co dělá, hystericky se rozkřičela a zoufale se snažila kapesníček setřást z prstů:

Je nemocná! Je nemocná!

Poslali na nás tuhle nemoc!

Během pár vteřin nezůstal v místnosti kromě pořádkové policie vůbec nikdo. Leon Szykier policisty zapřísahal, ať zavolají sanitku, ale vrátili se se vzkazem, že bratr pana Presesa, Józef Rumkowski, za žádných okolností nedovolí, aby některá z nemocnic v ghettu ženu přijala. Z oficiálních míst bylo oznámeno, že žena nemůže být přijata k ošetření, protože nikdo neví, kdo je. V *Meldebüru* žádná registrační kartička neexistovala. A pokud ženu nelze připsat k žádnému jménu, jak si může být člověk jistý, že to je Židovka a že to naopak není Amalekův posel v převleku, který má na ně na všechny přivolat nemoc a zkázu?

Čtyři dny a čtyři noci se po setkání s nemocnou ženou zmítala první dáma ghetta mezi životem a smrtí. Józef Rumkowski přinesl princezně Heleně do ložnice všechny její oblíbené ptáčky. Konopky sedávající v ovocných stromech. A legračního špačka, který vesele poskakoval a štěbetal úplně přesně jako maršál Piłsudski.

Jenže i ptáčky teď v klecích seděli zaraženě a tiše.

Doktor Szykier zřídil v modlitebně v Lutomiarské karanténu. Byla to první karanténa v ghettu a jistě ji bylo nutno považovat za hodně provizorní, protože venku hned před modlitebnou se znovu začaly srocovat davy lidí. A ty byly podstatně agresivnější než dříve. Přišli sem hlavně muži a požadovali, ať je žena okamžitě vykázána z ghetta.

Hanba, hanba tomu, kdo zanesl nemoc do ghetta!

Nakonec neviděl chasidský rebe jiné východisko, než nemocnou znovu položit na nosítka a zase ji nosit křížem krážem po ghettu. První dva dny

---

* Zhanobila jsi mě! Ať si zlí démoni vezmou tebe i tvůj dům!

strávila v kuchyni u doktora Szykiera. Ale rozzuřený dav si brzy našel cestu i tam. A pak se započala klikatá cesta od domu k domu, neustále na nové adrese až do první *špery* v noci na 5. září 1942, kdy předseda přestal nad ghettem držet ochrannou ruku a německá policie pod velením hauptsturmführera SS Günthera Fuchse pročešávala domy jeden po druhém a odváděla zesláblé a nemocné, všechny děti a staré.

Samuelu Wajsbergovi tedy nebylo pomoci.

Ostatně ani jeho ženě Hale. Ta tři dny po vyhlášení zákazu vycházení přišla o svého nejmilovanějšího syna Chaima.

Ano, bylo to jako přijít o samotný život.

*

Dva dny po šlamastyce v chasidské modlitebně svolal předseda lékařské kolegium ke schůzce, kde se mělo jednou provždy rozhodnout, jak si poradit s epidemiemi, které pro ghetto představovaly hrozbu záhuby zevnitř. Schůzky se zúčastnil i sám rabín Fajner, jelikož se měly projednávat otázky týkající se nejenom fyzického zdraví.

Na schůzi chvílemi docházelo k ohnivým diskusím.

Doktor Szykier rozhodně odmítl všechny zvěsti, že by žena sama přivlekla do ghetta nějakou nemoc, a v tom ho podpořil ministr zdravotnictví v ghettu, Wiktor Miller, který tvrdil, že pokud jde o záškrť, mohou se první nebo průvodní stadia nemoci jevit jako nervové ochrnutí. Kromě toho, tvrdil doktor Miller, představuje záškrť nebezpečí hlavně pro mladé v ghettu, ale nemoc se přenáší výhradně z úst do úst, což přece jen její šíření dost omezuje. Jinak je tomu, řekl, s nemocí, jež se šíří pitnou vodou a jídlem, které pozřeme, a ukrývá se ve všech zdech, a takové se nezbavíme jinak než sanací celého ghetta.

K boji proti úplavici a tyfu potřebujeme lékaře. Nic jiného než to nepomůže – lékaři, lékaři a zase lékaři.

Doktor Miller si z boje proti epidemiím v ghettu udělal svou osobní záležitost. – Lidi si stěžují, že dnes už nemůžou dodržovat košer, ale aby si převažovali vodu a udržovali čisto kolem kamen, na to už nemyslí! – Neúnavně přeměřoval okovanou slepeckou holí hloubku otevřených odpadních stok v ghettu, svými několika málo zbývajícími prsty na ruce prozkou-

mával smetiště a kanálky vedoucí z latrín. Tiskl palce k odfouklým vzdutým tapetám na zdech, jestli tam nejsou vši přenášející tyfus. Při sebemenším podezření na úplavici nebo tyfus byl celý dům dán do karantény.

Nakonec byl tenhle boj korunován úspěchem. Během jednoho roku poklesl počet případů úplavice na desetinu, tedy z původních 3 414 v druhém roce existence ghetta na necelých 300 v roce následujícím. Podobnou klesající křivku zaznamenal i tyfus. Vrcholu dosáhl v období leden až prosinec 1942, a to bylo 981 případů, v následujících dvou letech prudce klesal.

Při vypuknutí epidemie záškrty se ale stalo něco dost zvláštního. Prvního dne po incidentu v chasidské modlitebně zaregistrovaly nemocnice v ghettu sedmdesát čtyři nových případů záškrty, následujícího dne ale pouhé dva a potom už vůbec nic. Přesně jako onen mlžný opar, který podle pana Tausendgelda sklouzl po ženině tváři, nákaza do ghetta přišla a zase jako letmé zašeptání odešla. Ani princezna Helena ho nestihla postřehnout. Ačkoliv leží v horním patře domu v ulici Karola Miarkiho, den za dnem jí cloumá horečka a ona čeká na to, až se hrůzostrašný hlas, který na ni zavolal z Mařina oteklého hrdla, uhnízdí i v ní.

Ale nic se neděje. Každopádně zatím ne.

Brzy ráno 9. května 1941 vylezl Rumkowským nově jmenovaný ministr propagandy Szmul Rosensztajn před kancelářskou budovou na Bałutském náměstí na převrácený pivní sud a oznámil všem, kdo chtěli poslouchat, že pan předseda odjel do Varšavy opatřit ghettu lékaře. A všude, kde se lidé shromáždili, od Wiewiórkova kadeřnictví v Limanowského ulici po krejčovské dílny v Łagiewnické, se zpráva nesla dál: *Předseda odjel do Varšavy, aby nemocným v ghettu opatřil záchranu a uzdravení.*

Sotva odjel, už se všichni začali chystat na jeho příjezd. Mělo to být velkolepé – *po królewsku* – s kaleškou a čestnou stráží a davy rozjásaných diváků, které uniformovaná policie ghetta udrží v patričné vzdálenosti. Přestože se vlastně jednalo o běžný transport organizovaný gestapem, konvoj, který těch sto třicet kilometrů do Varšavy jezdil každý den, gestapo nemělo vůbec nic proti tomu, aby se s ním svezl jeden Žid, když je tak neskutečně hloupý, že je ochoten za jízdenku zaplatit dvacet tisíc marek.

Rumkowského návštěva ve Varšavě trvala osm dní.

Ve dne v noci ho navštěvovali členové Czerniakowského židovské rady, ovšem vedle toho i příslušníci odboje a kurýři, kteří se z něj pokoušeli vypáčit všechno, co by případně mohl vědět o transportech německých jednotek a o podmínkách Židů ve Warthelandu. Předseda oproti tomu neprojevil sebemenší zájem si poslechnout o situaci varšavských Židů, jak organizují *alejnhilf* a distribuci potravin, výuku dětí, a jestli dělají politickou agitaci. Ať šel kamkoliv, všude s sebou vláčel velký kufr. V kufru měl brožurky a informační sešitky, které na jeho příkaz zhotovil advokát Neftalin ze statistického úřadu ghetta, a Rosensztajn je pak vytiskl. Tady stály černé na bílém přesné údaje o počtu korzetů a podprsenek, které měsíčně vyrobí jeho dámské krejčovství, nebo kolik kabátů od uniforem, rukavic a vojenských, kůží podšitých maskovacích čepic si u něj objednal úřad *heeresbe-*

kleidungsamt. Na varšavské Židy, kteří na starého s kufrem narazili, udělal nesmazatelný dojem:

Už pár dnů tu pobývá osoba, která si nechá říkat Král Chaim. Je to sedmdesátník s ohromnou citlivostí a trošku podivín [*a bisl a cedrejter*]. Vypráví o ghettu přímo zázračné věci. V Lodži, říká, existuje židovský stát se čtyřmi stovkami policistů a třemi věznicemi. Má svoje vlastní „ministerstvo zahraničí“ a několik dalších ministerstev. Na otázku, když je to tak báječné, proč je to tedy tak špatné a proč tolik lidí umírá, ale neodpovídá.

Považuje se za Bohem vyvoleného.

Těm, kdo mají sílu poslouchat, vypráví, jak bojuje proti korupci v policejním sboru. Prý vletí na místní policejní stanici a všem, co tam stojí, serve služební čepice a pásky z rukávu.

Tak Bohem vyvolený zjednává spravedlnost v ghettu Litzmannstadt.

Rada starších, která v Litzmannstadtu řídí věci veřejné, má sedmnáct členů. Poslouchají na sebemenší kývnutí a rozkaz. Rumkowski jim říká *moje* rada starších. Všechno v ghettu zřejmě považuje za svůj majetek. Jsou to *jeho* banky, *jeho* výkupny, *jeho* obchody, *jeho* továrny. Zřejmě také, jak by se dalo soudit, *jeho* epidemie, *jeho* chudoba, *jeho* vina za všechno to ponižování, jemuž vystavuje své obyvatele.

Také Adam Czerniaków a ostatní členové židovské rady varšavského ghetta se s ním setkali. Czerniaków píše ve svém deníku:

Dnes jsme se sešli s Rumkowským.

Je neskonale hloupý, nafoukaný; snaživý. Pořád mluví o tom, jak je báječný. Neposlouchá, co říkají druzí.

A je nebezpečný, protože tvrdohlavě úradům opakuje, že v jeho malém království je všechno v pořádku.

Jenže Rumkowski měl vlastní oči na koukání a z toho, co viděl, se dal udělat jen jediný závěr. Na rozdíl od ghetta v Litzmannstadtu vládl ve Varšavě zmatek a zmar. Lidé ve dne nepracují, jen se bezcílně potulují. Na chodnících v dlouhých řadách posedávají vychrtlé děti spolu s vyhladovělými matkami a žebrají. Z jedné restaurace – tady ještě pořád něco takového existovalo! – vycházel opilecký řev a neskutečný rámus. Kontrasty jsou ob-